

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

HET GEHEIM van Huis ten Bosch ONTHULD

1
2014

4 | De Oranjezaal

In Huis ten Bosch overdondert de Oranjezaal van alle kanten met schilderijen uit de Gouden Eeuw. Met welk doel zijn zij aangebracht?

8 | Historische dijken

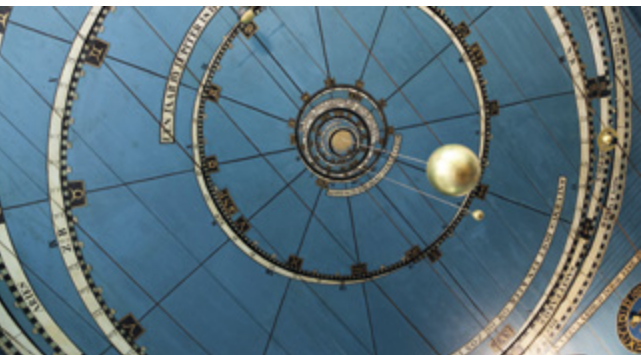
Hoe kan er op een verantwoorde manier met dijken worden omgegaan? Een onlangs verschenen handreiking geeft praktische aanwijzingen.

FOTO PAUL PARIS

20 | Fruitmuur in het nauw

In de negentiende eeuw was het Westland een schilderachtige streek. De toekomst van een rijksmonumentale fruitmuur uit die tijd wankelt.

32 | Plafond = planetarium

Het oudste nog werkende planetarium ter wereld is onlangs hersteld. Sinds 1781 geeft het plafond van Eise Eisinga de stand van de planeten aan.

Een toekomst voor kerken

Steeds meer kerken en kloosters in ons land wachten op een nieuwe toekomst. Afgelopen jaar hebben er bijna 150 via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gebruikgemaakt van een subsidie voor een haalbaarheidsonderzoek. Dit onderzoek brengt de mogelijkheden in beeld om het monument een nieuwe bestemming te geven en om tot een verantwoorde exploitatie te komen. Betrouwbare schattingen van de hoeveelheden leegkomende kerken en kloosters in de nabije toekomst zijn er nog niet. Het is echter wel duidelijk dat het in stand houden van deze gebouwen, in religieus gebruik of met een andere functie, een grote opgave is. Een opgave waar wij allen voor staan.

In eerste instantie is dit een vraagstuk voor de kerk en voor de kloosterorde zelf, die de spirituele en emotionele pijn voelen van de achteruitgang in aantallen leden en geestelijken.

Het is ook een publiek vraagstuk. Overheden hebben zich altijd ingezet om deze karakteristieke, monumentale gebouwen te behouden. Daar is steeds het leeuwendeel van de restauratie- en onderhoudssubsidies naartoe gegaan. Honderden miljoenen. En het is een vraagstuk van de lokale gemeenschap. Omwonenden hebben vaak een sterke persoonlijke band met kerkgebouwen vanuit hun eigen levensloop. Voor hen zijn deze bepalend voor de identiteit van hun leefomgeving. De mensen genieten ook van de schoonheid ervan. Daarom zijn zij nauw betrokken en komen ze snel op voor 'hun kerk'.

Vanuit deze drie invalshoeken staan wij voor dit maatschappelijke vraagstuk: kerk, staat en samenleving. De Rijksdienst organiseert ontmoetingen met alle betrokken partijen om het vraagstuk volledig in beeld te krijgen. We gaan met elkaar aan tafel om met respect voor ieders belang en ieders rol de toekomst voor de monumentale kerken en kloosters in ons land veilig te stellen. Want duidelijk mag zijn dat geen enkele partij afzonderlijk dit vraagstuk tot een toekomstbestendige oplossing kan brengen.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 10 | 1080 krammetjes uit Oss
- 11 | Dolf Henkes
- 12 | Kunrader kalksteen
- 14 | 5 jaar kunstonderzoek
- 15 | Boshoverheide
- 16 | De Russen komen!
- 18 | Kijk! Wrak van een vrachtschip
- 22 | Drie Dingen
- 23 | Risico's in musea
- 24 | Buitenplaats Het Laar
- 26 | Maatwerk voor molens
- 28 | Aangenaam Kennis Te Maken: 2 onderzoekers hedendaagse kunst
- 29 | Bronzen kanon roest
- 30 | Salomé
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde Stadhouders Frederik Hendrik in de Oranjezaal in Koninklijk Paleis Huis ten Bosch in Den Haag, geschilderd door Theodoor van Thulden
Zie pagina 4.
Foto Koninklijke verzamelingen, Margareta Svensson

CEES VAN 'T VEEN
directeur

WESTERBORK EN VREDESPALEIS BIJNA EUROPEES ERFGOED

Een internationale jury heeft eind november bekendgemaakt positief te zijn over de voordracht van Kamp Westerbork en het Vredespaleis in Den Haag voor de titel Europees erfgoed. Begin 2014 beslist de Europese Commissie of de twee daadwerkelijk de titel krijgen. Europees erfgoed geeft een beeld van de gezamenlijke geschiedenis van Europa en wil hiermee bijdragen aan de overbrugging van de kloof tussen de Europese Unie en haar burgers. Het Vredespaleis is in het leven geroepen om het soort oorlog te voorkomen waar Kamp Westerbork zo pijnlijk van getuigt. Vanaf 2015 mag Nederland om het jaar twee aanvragen indienen.

Frederiksoord

UNIEKE WAARDE KOLONIËN VASTGESTELD

Een stuurgroep heeft in september de universele waarde vastgesteld van de Koloniën van Weldadigheid. Uit vergelijkend onderzoek blijkt dat de omvang en de aanpak van de armoedebestrijding in deze koloniën destijds uniek waren. Met de vaststelling is een belangrijke stap gezet om in aanmerking te kunnen komen voor de status van werelderfgoed. De Koloniën, waaronder Veenhuizen en Frederiksoord, liggen verspreid over Drenthe, Overijssel, Friesland en België. Ze zijn in de eerste helft van de negentiende eeuw aangelegd. Woeste gronden zijn toen omgevormd tot landbouwkoloniën, waar paupers aan het werk werden gezet. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed maakt als adviseur deel uit van de stuurgroep. Nadere informatie: www.kolonienvanweldadigheid.eu.

Stof kwetsbare onderdelen af met een zachte kwast

waarin wordt uitgelegd wat infrarode straling met een vertrek doet. Bezoekers kunnen elkaar via de site vragen stellen, wat een eenvoudige manier is om kennis te delen. Ook kunnen zij foto's van hun interieur plaatsen.

BEHOUDVANBINNEN.NL

Om te stimuleren dat mensen hun waardevolle interieurs goed verzorgen, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed niet alleen een boek gepubliceerd, zie pagina 34, maar ook een site, www.behoudvanbinnen.nl. Deze bevat zowel praktisch toepasbare informatie als artikelen ter verdieping. Een instructiefilmpje over een verantwoorde manier om vuil van kwetsbare stoelbekleding te verwijderen bijvoorbeeld. Of een publicatie

W.A. VAN ES- PRIJS VOOR LUIT VAN DER TUUK

In november heeft Luit van der Tuuk met zijn opmerkelijke boek *De eerste Gouden Eeuw* de W.A. van Es-prijs gewonnen. Met deze aanmoedigingsprijs van € 2000 zet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed jaarlijks een publicatie van archeologisch onderzoekstalant in de schijnwerper. In zijn boek schetst Van der Tuuk dat ons land de basis voor het overzeese handelen al tijdens de vroege middeleeuwen legde. Luit van der Tuuk is gespecialiseerd in de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van Noordwest-Europa.

ONDERHOUDS- SUBSIDIE VERDEELD

In 2013 ontving de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ruim tweeduizend aanvragen van subsidie voor het onderhouden van rijksmonumenten. Daarvan heeft de dienst er meer dan dertienhonderd kunnen honoreren. € 42,7 miljoen is voor gebouwde, € 5,0 miljoen voor groene en € 0,8 miljoen voor archeologische monumenten. Nadere informatie: info@cultureelerfgoed.nl en www.cultureelerfgoed.nl.

TACO HERMANS GEPROMOVEERD

Op 17 oktober heeft kastelenspecialist Taco Hermans van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op succesvolle wijze zijn proefschrift verdedigd over middeleeuwse woontorens in Nederland. De promotie vond plaats aan de Universiteit Leiden.

BEVINGEN BESCHADIGEN MONUMENTEN

Aardbevingen hebben 69 rijksmonumenten in Noord-Groningen beschadigd. Dat blijkt uit een onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De aardschokken zijn het gevolg van gaswinning in het gebied door de NAM. Het gaat onder andere om monumentale kerken, huizen, boerderijen, molens en het oude raadhuis van Appingedam. De schade aan de gebouwen loopt uiteen van scheuren in muren tot beschadigde plafonds en ontwrichte schoorstenen. Een monumentale boerderij in Onderdendam was zo beschadigd dat de NAM besloot het pand aan te kopen. Over de hoogte van het schadebedrag valt nog niets te zeggen.

Het raadhuis van Appingedam uit 1630, ergens tussen 1910 en 1935 gefotografeerd

SUBSIDIEREGELING GEWIJZIGD

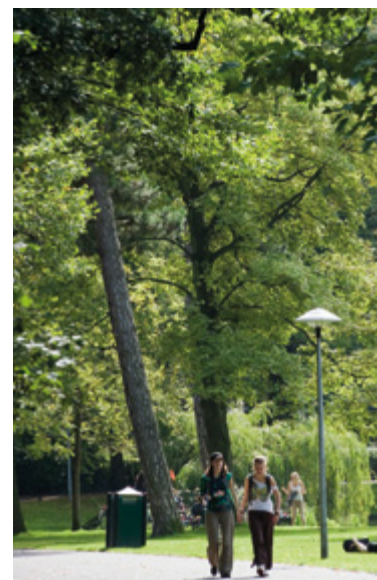
De *Subsidieregeling instandhouding monumenten* is in september 2013 gewijzigd naar aanleiding van een motie in de Tweede Kamer. De wijzigingen zijn met name relevant voor eigenaren van twintig of meer rijksmonumenten. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor een toelichting op de wijzigingen en de integrale tekst van de regeling.

Onderhoud van een rijksmonument

3 X UTRECHT

Op 4 december heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in het hoofdgebouw van de Stichting Oranje Fonds in Utrecht

aan de gemeente drie aanwijzingsbesluiten overhandigd voor twee nieuwe beschermde stadsgezichten en een dorpsgezicht. Het gaat om Utrecht-Oost, Zuilen-Elinkwijk en Haarzuilens, met landgoed en Kasteel De Haar. De drie gebieden zijn elk rond 1900 ingericht. De bescherming dient ervoor om de bijzondere historische en ruimtelijke structuur te behouden. ☒

Het Wilhelminapark in Utrecht-Oost

In Huis ten Bosch ontvangt prinses Beatrix haar bezoek in een bijzonder vertrek. Deze Oranjezaal overdondert de gasten van alle kanten met schilderijen uit de Gouden Eeuw. Die heeft Amalia van Solms toen aan laten brengen om de dynastieke opvolging van de Oranjes veilig te stellen, zo toont onderzoek aan.

MARGRIET VAN EIKEMA HOMMES

De Oranjezaal, de centrale ontvangstzaal van Koninklijk Paleis Huis ten Bosch in Den Haag, is een van de indrukwekkendste en best bewaarde creaties uit de Gouden Eeuw. Al in die tijd behoorde de zaal tot de belangrijkste bezienswaardigheden van ons land, toen nog een republiek. Dagboeken, notities en reisverslagen laten er geen twijfel over bestaan. Bezoekers en buitenlandse toeristen waren diep onder de indruk van deze magistrale zaal. 'Een van de mooiste ruimten ter wereld voor schilderijen', zo vond men, en 'de schilderijen zijn zo mooi, de onderwerpen zo gevarieerd en hun ontwerp zo groots en verrassend dat men niet weet waar te kijken en wanhoopt ooit verzadigd te zijn door die aanblik.'

De luisterrijke Oranjezaal is tussen 1648 en 1652 in opdracht van prinses Amalia van Solms gedecoreerd ter nagedachtenis aan haar onlangs overleden echtgenoot, stadhouder Frederik Hendrik, prins van Oranje. De tientallen schilderijen op doek en de beschilderde houten architectuuronderdelen zingen gezamenlijk de lof van zijn roemrijke daden. De schilderijen zijn gerangschikt op twee niveaus en beslaan alle wanden. De zaal wordt bekroond door een beschilderd gewelf en een lantaarn. De meeste doeken beneden vormen samen een klassieke triomfstoet. Deze stoet mondt uit in Jacob Jordaens' kolossale *Triomf van Frederik Hendrik*, die de hele oostwand vult. Op het tweede niveau zien we belangrijke gebeurtenissen uit het leven van Frederik Hendrik (1584-1647) en verbeeldingen van zijn eigenschappen. De vier houten gewelddelen daar weer boven zijn beschilderd met allegorische voorstellingen. In de koepel van de lantaarn is een hemel weergegeven, met putti die een portret van Amalia ophouden.

Vrijwel ongeschonden

Het ensemble is uitgevoerd door twaalf beroemde kunstenaars uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, waaronder Jan Lievens, Cesar van Everdingen, Gerard van Honthorst, Theodoor van Thulden en de al genoemde Jacob Jordaens. Zij werkten onder leiding van de schilder-architect Jacob van Campen. Deze had samen met Amalia de zaal ontworpen. Hij coördineerde de totstandkoming samen met hofsecretaris Constantijn Huygens en Pieter Post, de architect van het paleis. Ofschoon er in de Oranjezaal door de eeuwen heen diverse architectonische ingrepen zijn uitgevoerd, bleef de monumentale reeks schilderijen vrijwel ongeschonden bewaard. Ruim tien jaar geleden is de zaal gerestaureerd in opdracht van de Rijksgebouwendienst, namens de Nederlandse staat eigenaar van het paleis. De restauratoren stonden onder leiding van Anne van Grevenstein, toentertijd directeur van Stichting Restauratie Atelier Limburg. De restauratie vormde het startsein voor een breed onderzoek naar tal van facetten van Huis ten Bosch en

De achtergevel van Huis ten Bosch. Achter de drie balkondeuren bevindt zich de Oranjezaal

FOTO KONINKLIJKE VERZAMELINGEN

de Oranjezaal. Restauratoren, kunst- en architectuurhistorici, bouwkundigen en chemici onderzochten de bouw- en restauratie-geschiedenis, schildertechniek, iconografie en picturale beeldtaal, evenals de kleurafwerking van de architectuuronderdelen. Ook deden zij uitgebreid archiefonderzoek. Dit allemaal om zo goed mogelijk het oorspronkelijke concept van de zaal en de daarmee bereikte effecten te achterhalen. Nog niet eerder werd bij een kunstonderzoek in Nederland zo uitgebreid samengewerkt tussen specialisten, universiteiten en culturele instellingen.

Onlangs verschenen boek

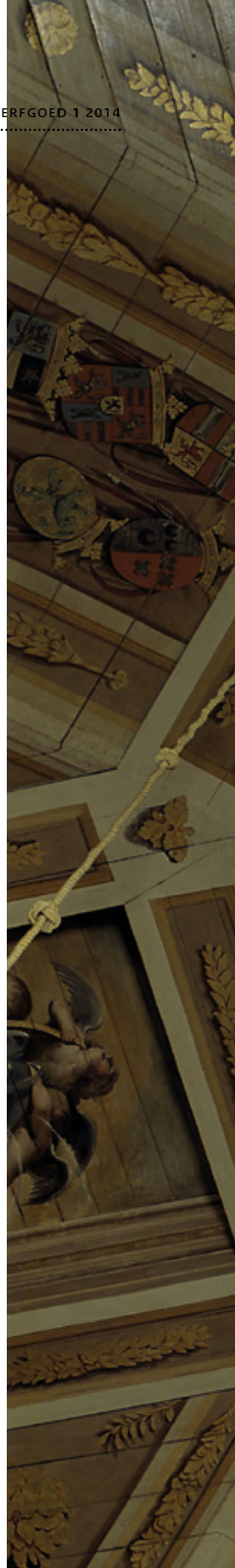
Omdat Huis ten Bosch vanwege deze schilderijen een van de voornaamste rijksmonumenten van het land is, was ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed van meet af aan bij dit onderzoek betrokken. Onderzoekers van de Rijksdienst analyseerden meer dan honderd verfmonsters van de schilderijen op doek en van de beschilderde architectuur, en interpreteerden dit samen met de restauratoren. Ook onderzochten zij de picturale aspecten van de schilderijen, zoals lichtval, compositie en kleur, in relatie tot de architectuur en de iconografie van de zaal.

Al in die tijd behoorde de zaal tot de belangrijkste bezienswaardigheden van ons land

In het onlangs verschenen boek *De Oranjezaal in Huis ten Bosch* worden de nieuwe inzichten die de restauratie en het onderzoek hebben opgeleverd voor het eerst samenhangend gepresenteerd. Daarbij ligt de focus op de rijke inhoudelijke en visuele beeldtaal. Een fraai geïllustreerde uitgave over de Oranjezaal liet in feite al meer dan 350 jaar op zich wachten. Constantijn Huygens had al graag een prentboek willen uitgeven met een uitvoerige Latijnse uitleg van 'die mooie, volmaakte zaal [...] om de glorie ervan aan het universum mee te delen.'

Roerige tijden

De ondertitel van de nieuwe uitgave luidt *Een zaal uit loutere liefde*. Deze frase komt uit een vroeg lofdicht over de Oranjezaal van Jan Zoet. Loutere, zuivere liefde zou volgens hem Amalia's drijfveer geweest zijn om voor haar man dit gedenkteken op te richten.

De Oranjezaal in Huis ten Bosch

Een magistrale stralende zon

In de koepel van de Oranjezaal dragen putti een portret van Amalia van Solms, de opdrachtgever van de schilderijen

Liefde speelde zeker een belangrijke rol, maar de prinses had vooral dynastieke en politieke motieven. De jaren na het overlijden van de prins in 1647 werden voor Amalia gekenmerkt door grote onzekerheid. Het stadhouderschap kwam in de republiek steeds meer ter discussie te staan en conflicten stapelden zich op. Kort na de plotselinge dood in 1650 van Frederik Hendriks zoon Willem II besloten de gewesten het voortaan zonder stadhouder te doen. Daarmee was het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk een feit, nog voordat de Oranjezaal gereed kwam. In deze roerige tijden zag Amalia zichzelf als hoedster van de Oranjedynastie. De Oranjezaal gebruikte zij om het stadhouderschap te verheerlijken en de erfopvolging van dit ambt te rechtvaardigen.

Frederik Hendrik wordt hier afgebeeld als groots militair en bestuurder. Iemand die niet alleen in één lijn stond met zijn broer Maurits en zijn vader Willem van Oranje, maar ook met de legendarische Trojaanse held Aeneas. Nadruk ligt ook op de dynastieke aanspraken van de stadhouder door de verbeelding van de huwelijken van zijn kinderen. Willem II trouwde met de Engelse koningsdochter Maria Stuart en de oudste dochter met de keurvorst van Brandenburg. De schilderijen staan op die manier bol van de betekenisvolle verwijzingen.

Eén reusachtige trompe-l'oeil

Hoe rijk de beeldtaal van de Oranjezaal is, bleek wel bij de restauratie. De schilderijen zijn

ontdaan van vuil, verdonkerd vernis en storende, en soms misleidende overschilderingen. Enkele werken hebben hun oorspronkelijke plaats teruggekregen. Toen werd een wel heel bijzondere betekenislaag van dit ensemble wederom zichtbaar. Duidelijk werd dat we de zaal moeten opvatten als één reusachtige trompe-l'oeil: een schijnwereld, waarin architectuur en schilderijen in samenhang zijn ontworpen. Nu valt weer te zien dat de schilderijen gevat zijn in een steenkleurige schijnarchitectuur van hout. Die is beschilderd met pilasters en een hoofdgestel, en met steenblokken op de lambrisering, alsof dit een echt fundament is. Ook is nu weer zichtbaar dat de herauten op de langwerpige doeken op de afgeschuinde hoeken »

Van boven naar beneden is de Oranjezaal gedecoreerd met allegorische voorstellingen, gebeurtenissen uit het leven van Frederik Hendrik en een triumpstoet, rechts uitmondend in Jordaens' kolossale 'Triomf van Frederik Hendrik'

» met hun voorste voet een slagschaduw werpen op de houten lambrisering. Schilderijen op doek en schilderijen op hout vormen dus samen één decor. Dat spel met echt en niet echt is, zo heeft het onderzoek aangetoond, niet alleen een ingenieuze decoratieve toevoeging, maar blijkt ook onlosmakelijk verbonden met de diepere betekenis van de Oranjezaal.

Beneden bij de delen van de triumpstoet moet het lijken alsof er echte poorten zijn, waardoor daadwerkelijk mensen en dieren van alle kanten de zaal inkomen. Allerlei trompe-l'oeil-effecten versterken dit. Mensen en voorwerpen overlappen de voorzijde van de poort of werpen daarop slagschaduw. Daarbij past ook dat de lichtval die in deze voorstellingen is gesuggereerd precies het werkelijke daglicht in de zaal imiteert, zowel in lichtrichting als in karakter van het licht. Zo is in de voorstellingen vlak bij de ramen het felle licht van een zonnige dag uitgebeeld.

Triumpspoorten

Een heel andere bedoeling had Van Campen met de rij doeken op het tweede niveau. Bij deze voorstellingen moet het juist niet lijken alsof hetgeen is afgebeeld daadwerkelijk in de zaal zelf plaatsvindt.

Dat is logisch, aangezien het hier gaat om verbeeldingen van Frederik Hendriks eigenschappen en daden. Om dit onderscheid tussen de schilderijen beneden en boven extra duidelijk te maken zouden de bovenste doeken aanvankelijk stuk voor stuk een geschilderde, zwarte lijst krijgen. Zulke namaak-ingelijste schilderijen waren populair in geschilderde ensembles. Uiteindelijk kregen alleen de drie vroegste werken boven zo'n zwarte rand en werd er daarna vanaf gezien.

Met die trompe-l'oeils van poorten met daarboven zelfstandige schilderijen blijkt iets bijzonders aan de hand. De geleding van de wanden imiteert hiermee de triumpspoorten die indertijd te zien waren wanneer een vorst een stad aandeed. Enorme tijdelijke bogen werden dan opgericht, waar de vorst met zijn gevolg langs of doorheen trok. In deze triumpfbogen bevonden zich onderin steevast poorten en daarboven ingelijste schilderijen met daden en eigenschappen van de vorst. Precies de voorstellingen dus die in de Oranjezaal te zien zijn. Voorts hadden de echte triumpfbogen bovenin een hemelse voorstelling met goden, of allegorische en mythologische figuren tussen de wolken. En dat zien we in de Oranjezaal weer in de gewelddelen.

Allemaal fop

De wanden in de Oranjezaal zijn dus in hun geheel enorme trompe-l'oeils van triumpfbogen. Maar eigenlijk waren ook die echte bogen in de steden al trompe-l'oeils. Ze waren niet echt van steen, maar het waren snel in elkaar gezette constructies van hout, die beschilderd waren alsof het steen was. In feite was het dus allemaal fop. En ook dat is in de Oranjezaal geïmiteerd. Daarom zijn er hier geen echte pilasters met echt reliëf en geen fundament van echt steen, maar is het ook hier allemaal beschilderd hout.

Die triumpfpoort-thematiek lijkt ook de reden waarom aan de decoratie zo'n groot aantal schilders bijdroeg, maar liefst twaalf. Amalia noemde hen 'de beste schilders van het land'. Zo droeg zij uit dat het hele land eer betoonde aan de stadhouder. Bij deze thematiek speelden ook de geschilderde barst en kram in het steenblokkenpatroon op de lambrisering een rol. Deze kwamen pas tijdens de restauratie weer in zicht. Ze zitten precies onder de plaats waar in Jordaens' grote *Triomf* de stadhouderlijke zegekar de Nijld vermorzelt. De stadhouder herstelt wat door de tweedracht is vernietigd, lijkt deze trompe-l'oeil te zeggen. Het zinnebeeld van een kram die bijeenhoudt wat de Nijld heeft gebroken werd indertijd gebruikt als metafoor voor een vorst die in een ver-

Zo wordt in de Oranjezaal Frederik Hendrik neergezet als een door God aangesteld vorst

deeld land weer saamhorigheid brengt. In dit geval staat het stenen fundament voor de Nederlanden die door oorlog waren verscheurd, maar door de stadhouder weer zijn samengevoegd tot één solide bouwwerk.

Hemelse lichtbron

Ook boven in de zaal, in de gewelddelen en de koepel, zetten de visuele betekenissen zich voort. Daar wordt ons een blik gegund in een hemelse wereld. De overhoekse gewelddelen met wapenkwartieren zijn beschilderd alsof ze een stenen cassetgewelf vormen, waardoor je als het ware naar buiten kijkt. In de koepel zwermen putti. Helemaal bovenin dragen vier van hen een achthoekig portret van Amalia. Daaromheen doet een stralend schijnsel de lucht geel oplichten. De hemelse lichtbron wordt afgeschermd door Amalia's portret en is dus niet zelf zichtbaar, maar het is vanuit dit stralende punt dat de putti hun licht ontvangen. De kindertjes met het portret zijn daarom in tegenlicht weergegeven. De koepel baadt ook daadwerkelijk in het licht vanwege de acht ramen eronder. Daardoor lijkt het hemelse licht in de koepel echt te stralen, een duidelijk voorbeeld van de manier waarop schilderijen

en architectuur elkaar versterken. Bij dit samenspel speelde ook de oorspronkelijke bekroning van de koepel buiten een cruciale rol. Tegenwoordig staat hier een vaas met kroon, maar ooit was dat een forse, veelpuntige bol. Dit hemellichaam straalde niet alleen buiten over land en onderdanen, maar scheen als het ware ook naar binnen. Want wat blijkt nu? Deze stralende bol bevond zich precies op het punt waar in de zaal de lichtbron achter Amalia's portret zou moeten zijn. Het schijnsel binnen is dus afkomstig van het hemellicht buiten, zo wilde Van Campen de bezoeker laten geloven.

Dynastieke opvolging

Dit bijzondere licht staat voor Frederik Hendrik. Tijdgenoten vergeleken de prins en stadhouder met een ster of zon. Daarmee sloten zij aan bij een lange traditie. De Franse zonnekoning Lodewijk XIV is hiervan natuurlijk het bekendste voorbeeld, maar al veel eerder was een ster of zon het symbool voor vorsten. Jan Zoot noemt in zijn gedicht Frederik Hendrik 'de eed'le Zon' en benadrukt dat alleen deze in de Oranjezaal straalt. De zon was ook een symbool om God aan te duiden. Men ging er indertijd vanuit dat de heerschappij van koningen door Gods wil tot stand was gekomen.

Daarom was de zon ook het symbool voor de continuïteit van monarchieën. Zoals de zon na ondergang weer opkomt, leeft het goddelijke aandeel van de koning voort in zijn nakomeling. Oranjegezinde kringen vonden deze symboliek ook van toepassing op de stadhouder, ook al was deze geen soeverein vorst van de republiek, maar in dienst van de gewestelijke Staten. Zo wordt in de koepel van de Oranjezaal door het samenspel van werkelijk en geschilderd licht Frederik Hendrik neergezet als een door God aangesteld vorst. En juist dat denkbeeld zou de dynastieke opvolging rechtvaardigen.

GRAVURE RKD

Oorspronkelijk was Huis ten Bosch bekroond met een stralende bol, zinnebeeld van de vorstelijke stadhouder. Dit is de originele voor-gevel, uit: Pieter Post, 'De Sael van Orange (...)', Amsterdam 1655

Succes

Het schilderij met Amalia's beeltenis boven in de koepel versterkt de politieke implicaties van deze symboliek. Het portret wordt door putti opgetild naar het licht van haar overleden echtgenoot. Diens stadhouderlijke schijnsel straalt aan alle kanten om haar heen, en dit symboliseert de speciale, de dood overstijgende en door God zelf gezegende verbintenis tussen Frederik Hendrik en zijn vrouw en hun nakomelingen. Dit was de boodschap die Amalia van Solms met de Oranjezaal wilde uitdragen. Haar wensen zijn meer dan uitgekomen. Haar nazaten zijn zelfs daadwerkelijk soevereine vorsten geworden van het koninkrijk Nederland. Amalia zelf proefde in de laatste jaren van haar leven nog het succes. Want drie jaar voordat ze in 1675 overleed, was haar kleinzoon Willem III stadhouder geworden. Dat deze en nog vele andere bijzondere betekenis van de Oranjezaal weer zichtbaar zijn, is te danken aan de restauratie en doordat dit spectaculaire zeventiende-eeuwse ensemble zo ongeschon-

Betrokken organisaties

Bij het onderzoek naar Huis ten Bosch en de Oranjezaal waren Stichting Restauratie Atelier Limburg betrokken, het FOM-instituut AMOLF, de Rijksgebouwendienst, de Universiteit van Amsterdam, de Technische Universiteit Delft, het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek was hoofdfinancier van het materiaaltechnische en picturale onderzoek naar de schilderijen. Een omvangrijke Engelstalige publicatie van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie en de Rijksdienst is in voorbereiding. Hierin zal het accent liggen op de restauratie en het materiaaltechnische onderzoek.

den bewaard is gebleven. Daarin is de Oranjezaal uniek. Het ensemble is zonder twijfel een van de allerbelangrijkste nationale monumenten. Maar het is ook een van de minst toegankelijke. Als woning van prinses Beatrix is Huis ten Bosch niet open voor het publiek. Daardoor is de Oranjezaal, 'die mooie, volmaakte zaal' in Huygens' woorden, voornamelijk alleen door Beatrix zelf en haar gasten te bewonderen. ❖

Margriet van Eikema Hommes is senior onderzoeker roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en universitair hoofddocent aan de Technische Universiteit Delft, m.van.eikema.hommes@cultureelerfgoed.nl.

'De Oranjezaal in Huis ten Bosch: Een zaal uit loutere liefde', Margriet van Eikema Hommes en Elmer Kolfin, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Waanders, Wezep, 288 pag., gebonden, € 39,95, ISBN 978 94 91196 57 7.

De voeten van de op doek geschilderde herauten werpen een schaduw op de houten lambrisering, hier tijdens de restauratie

GRAVURE RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Triomfbogen droegen boven de poorten schilderijen van de vorst met daarboven hemelse voorstellingen, net als in de Oranjezaal

Een geschilderde kram houdt het fundament bijeen, dat de Nijld had gebroken. Die wordt vermorzeld door Frederik Hendrik

Historische dijken op de schop

Zachtjes met de bulldozer

Het water stijgt en het land wordt anders gebruikt. Daarom worden historische dijken versterkt of juist weggegraven. Hoe kan er op een verantwoorde manier met dijken worden omgegaan? En hoe bepaal je of een dijk bijzonder is? Een onlangs verschenen handreiking geeft praktische aanwijzingen. MICHEL LASCARIS

De Diefdijk bij Culemborg is in 1277 aangelegd als binnendijk tegen wateroverlast uit de Betuwe. Hij vormt vanouds de grens tussen Holland en Gelderland

Dijken horen bij Nederland. Een goede bescherming tegen het water is altijd belangrijk geweest in onze lage en natte streken. Door de jaren heen en bij alle vormen van het bewoonbaar maken van het land spelen dijken een rol. Bij de verdediging van de kust, bij droogmakerijen, langs rivieren en bij de ontginning van veen en moeras. Het gaat dan ook om cultuurhistorische constructies van de eerste orde. Dijken zijn in belangrijke mate kenmerkend voor de eigenheid van een gebied. Het zijn iconen van onze eeuwenlange omgang met het water. Dijken zijn er in soorten en maten. Van lage, smalle kaden langs meren en kanalen tot machtige rivierdijken en hoge, brede zeeweringen. Door verschil in vorm, materiaal en manier van aanleg is vrijwel iedere dijk anders en bestaat er een grote regionale verscheidenheid. Elke dijk heeft een eigen verhaal, een eigen geschiedenis. Deze is bijvoorbeeld af te lezen aan een bochtig verloop en kolken, die getuigen van vroegere doorbraken. Bovendien staan dijken nooit op zichzelf. Ze gaan altijd samen met waterstaatkundige bouwwerken in de omgeving, zoals sluisen, bruggen, molens en gemalen. Ook deze maken duidelijk dat bij iedere dijk een uniek levensverhaal hoort. Het is belangrijk dat deze historie van de dijken herkenbaar en dus 'leesbaar' blijft.

Dijken zijn nooit af

Altijd is er na de aanleg van een dijk sprake geweest van reparaties en verbeteringen. Ook nu wordt er aan de dijken gewerkt. Het klimaat is aan het veranderen. We moeten de komende tientallen jaren rekening houden met zachtere winters, warmere zomers en langere droge perioden, maar ook met meer neerslag, meer extreme regenbuien en een stijgende zeespiegel. De rivieren moeten meer water verwerken en het aantal buitengewoon hoge waterstanden zal toenemen. De dijken moeten dus bestand zijn tegen een hoger waterpeil dan nu het geval is. Aan de andere kant kunnen veendijken verzwakken door uitdroging na een lange regenrijke periode.

Aandacht voor het culturele karakter staat dijkverzwaringen niet in de weg

Om deze problemen het hoofd te bieden zoekt de overheid naar een duurzame en klimaatbestendige vorm van waterbeheersing. Zowel het versterken van de dijken als het bufferen van water blijft daarbij een noodzakelijk proces. Deze insteek is momenteel terug te vinden in talloze plannen van Rijkswaterstaat en de waterschappen. Eenmaal uitgevoerd zullen zij consequenties hebben voor de cultuurhistorische waarde van de dijken.

Onder druk

Niet alleen de cultuurhistorische waarde van dijken die ons moeten beschermen tegen overstromingen staat onder druk. Een aanzienlijk deel van de Nederlandse dijken in het achterland wordt niet meer gebruikt als waterkering en zal dus niet versterkt worden met het oog op de verandering van het klimaat. Echter, de komende tientallen jaren zal het ruimtebeslag voor wonen, werken en recreatie in de lage delen van Nederland verder toenemen, evenals de schaalvergroting in de landbouw. Dit betekent dat ook de cultuurhistorische waarde van de dijken zonder waterkerende functie onder druk zal blijven staan.

De Waterlandse Zeedijk beschermt de streek Waterland bij Amsterdam sinds de middeleeuwen tegen het water

FOTO SIEBE SWART

Gewoonlijk gaat het om initiatieven die voortkomen uit onvoldoende kennis van de cultuurhistorische betekenis van de dijk in kwestie. Oude dijken kunnen worden aangetast door landbouwkundig gebruik, vooral door egalisatie en het omzetten van gras- in akkerland. Verder kan er sprake zijn van sluipende erosie, bijvoorbeeld doordat vee de dijk stuktrapt, waarna regen en de zwaartekracht hem steeds meer doen vervallen.

Handreiking

Dat de dijken moeten worden versterkt om droge voeten te kunnen houden ligt voor de hand. Ook veel van de ruimtelijke ontwikkelingen in het achterland zijn nodig om Nederland leefbaar te houden. Het is zaak dat deze ingrepen zo veel mogelijk worden uitgevoerd met gevoel voor de historische context en met aandacht voor de kwaliteit van het ontwerp. Hiervoor is kennis nodig. Of het nu gaat om het inventariseren van cultuurhistorisch relevante dijken in verband met een bestemmingsplan of om de bepaling van de waarde van een dijk ten dienste van een milieueffectrapportage.

Nederland heeft vele duizenden kilometers dijk, maar hoe bepaal je of een dijk bijzonder is? Hoe kunnen gemeenten en andere betrokkenen ervoor zorgen dat er op een verantwoorde manier met dijken wordt omgegaan? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed fungeert daarin als vraagbaak en kenniscentrum. Als basis heeft de dienst onlangs een handreiking geschreven, *Een toekomst voor dijken*. Hierin zijn praktische aanwijzingen terug te vinden voor het herstel van dijken en voor het ontwerp van aanpassingen. Van belang is het uitgangspunt dat aandacht voor het culturele karakter van historische dijken noodzakelijke dijkverzwaringen geenszins in de weg staat. Veel gemeenten brengen momenteel het culturele erfgoed binnen hun territorium in kaart. De Rijksdienst stimuleert ze om daarbij ook de dijken goed te inventariseren, zodat bekend is hoe oud en hoe bijzonder ze zijn. ☒

Michel Lascaris is senior onderzoeker landschapsgeschiedenis laag Nederland bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.lascaris@cultureelerfgoed.nl.

'Een toekomst voor dijken: Handreiking voor de omgang met dijken als cultureel erfgoed', Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 68 pag., gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl en te downloaden via www.cultureelerfgoed.nl.

FOTO WIM VAN DER ENDE

Wie bij Oss van de A50 de A59 opgaat, raast langs een groep grafheuvels. Archeologen vonden in de grootste heuvel 1080 bronzen krammetjes. Een ongeken- de ontdekking. Wat zijn dit voor dingetjes? JANNEKE NIENHUIS

Prehistorische grafgift bij Oss

1080 krammetjes

Rond 600 voor onze jaartelling is er een man gecremeerd op een duin in de buurt van wat nu Oss heet, de stad in Noord-Brabant. Zijn nabestaanden hebben zijn crematieresten ter plekke begraven. Zij bedekten het duin vervolgens met heideplaggen. Deze grafheuvel is een van de grootste die ooit in Nederland opgegraven zijn. De zojuist verschenen internationale publicatie *Transformation through destruction* doet daar minutieus verslag van. Rond de grafheuvels in het gebied bij Oss, dat bekend staat als Zevenbergen, is in de afgelopen jaren een klaverblad aangelegd als verbinding tussen de A50 en de A59. De heuvels zijn daarbij archeologisch onderzocht. In de grootste vonden archeologen van de Universiteit Leiden niet alleen de urn met de botresten. Op een regenachtige vrijdagmiddag in 2007 troffen zij ook een grote hoeveelheid half vergaan brons aan, en een concentratie houtskool.

Een vergelijkbare vondst is er in Nederland nooit gedaan. Daarom hebben de specialisten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de Leidse archeologen in het weekend met raad en daad bijgestaan. Zo kwam het dat op maandag het centrale deel van de heuvel in zijn geheel gelicht is. Vrachtwagens reden voorzichtig tien flinke blokken grond naar restauratieatelier Restaura in Limburg. De restauratoren hebben de grond zorgvuldig doorzocht en het brons direct geconserveerd.

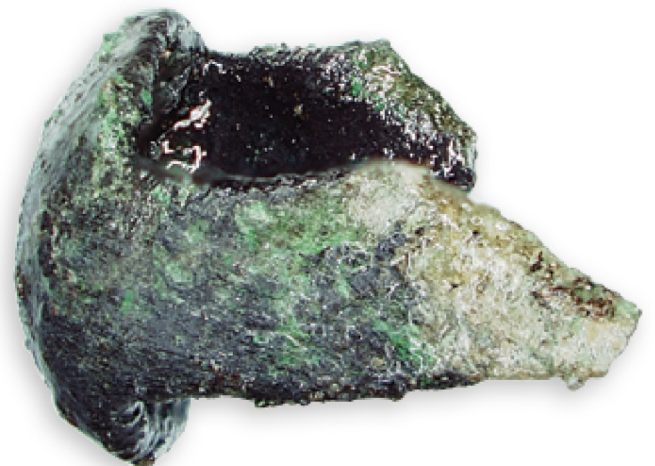
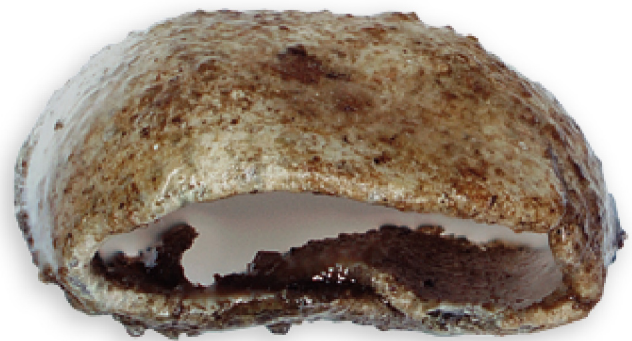
Een zilverachtige glans

Het resultaat mag er zijn. Er werden maar liefst 1080 bronzen krammetjes blootgelegd. Op het eerste gezicht lijken ze erg op elkaar. De krammetjes hebben allemaal een halfronde kop met een doorsnede van een halve centimeter, met daaraan twee puntige pootjes. Maar wie beter kijkt, ziet veel verschillen. De pootjes zijn soms omgebogen, wat aangeeft dat ze als versiering in leer of hout hebben gezeten. Naast groene en bruine corrosietinten is er ook een ongewone kleur te zien: wit. Onderzoek door de Rijksdienst wijst uit dat dit waarschijnlijk komt doordat het brons vertind is geweest. De krammetjes hebben dus een zilverachtige glans gehad.

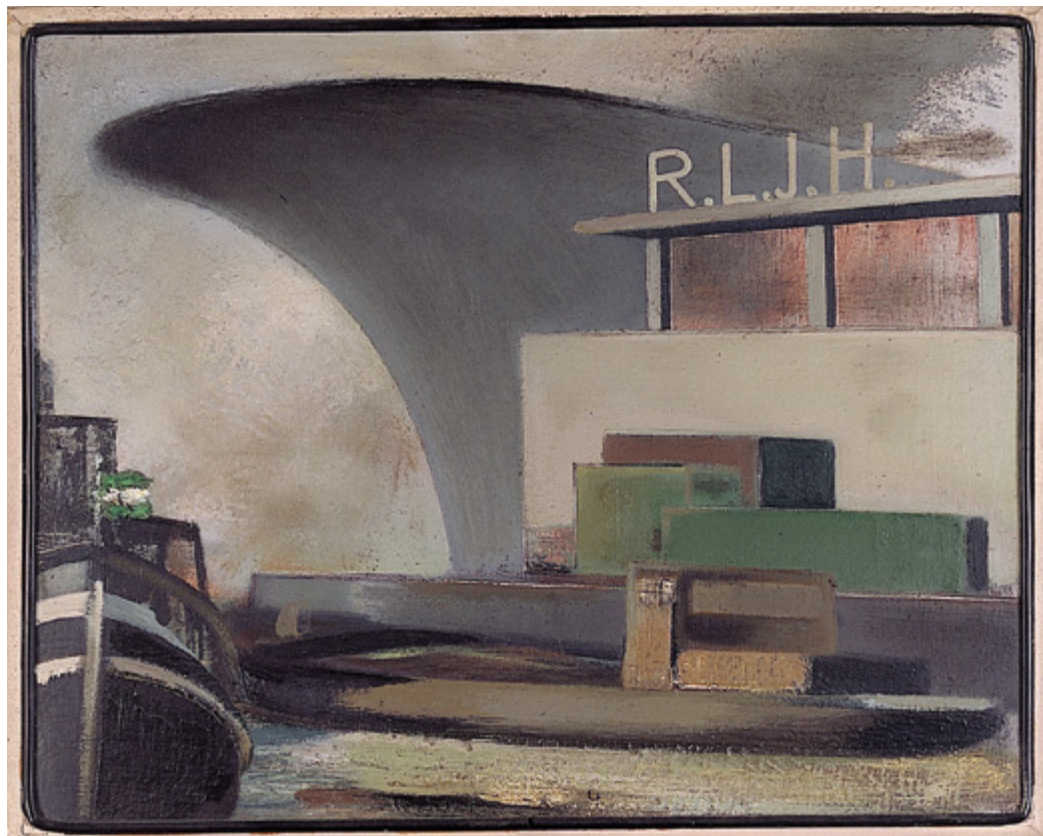
Ze lijken sprekend op krammetjes uit Zuid-Duitse grafheuvels uit dezelfde periode, de vroege ijzertijd. Daar hebben archeologen met krammetjes versierde wagens, paardentuig en drinkgerei in complete staat aangetroffen. Omdat de Nederlandse heuvel zo nauwgezet is uitgekamd, is het duidelijk dat hier niets van dien aard te vinden viel. Grote aantallen grafgiften zoals in Duitsland zijn er hier nooit geweest. Waarschijnlijk hebben zijn nabestaanden de man bij Oss slechts stukken glanzend versierd paardentuig meegegeven. Het hout en het leer daarvan zijn inmiddels vergaan. Alleen de krammetjes zijn bewaard gebleven. ❏

Janneke Nienhuis is onderzoeker roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.nienhuis@cultureelerfgoed.nl.

'Transformation through destruction' is gratis online te lezen en te bestellen op www.sidestone.com.

Vier van de 1080 bronzen krammetjes

Typisch Rotterdams werk van Dolf Henkes, 'Kade van de H.A.L.', een olieverfschilderij uit 1958

De kermis was finaal doormidden gescheurd. Gelukkig is het beschilde paneel uit de V&D van Rotterdam vorig jaar gerestaureerd. Vijftien jaar na zijn dood wordt het werk van Dolf Henkes hoger aangeslagen dan ooit. NATHALIE MENKE

Belangstelling voor Dolf Henkes stijgt

Leven na de dood

Als Dolf Henkes in 1989 overlijdt, 85 jaar oud, is hij zeker niet de beroemdste kunstenaar van Nederland. Nu, op 9 januari precies 25 jaar later, zullen er meer mensen zijn die Henkes' expressieve, losse schilderstijl herkennen. Naast mannelijke naakten en religieus werk verbeeldt zijn oeuvre een authentiek verhaal over Rotterdam. Het beslaat de crisis van de jaren dertig, de bezetting en de wederopbouw. Op een verblijf van twee jaar op Curaçao na woont hij zijn gehele leven in de Rotterdamse wijk Katendrecht. Het is Dolf Henkes zelf geweest die ervoor heeft gezorgd dat de waardering voor zijn werk na zijn dood is toegenomen. Hij heeft namelijk de Nederlandse staat aangewezen als erfgenaam. Zo komt het dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nu de 3.532 kunstwerken beheert die Henkes nog in bezit had, net als zijn archief en een som geld. Met dat laatste heeft de dienst een fonds

opgericht. Het kapitaal is gebruikt om de collectie te inventariseren en te conserveren.

De handen ineen

Uit de nalatenschap van broer Jan en zus Marie is in 1991 de Stichting Dolf Henkes opgericht. Net als het fonds bevordert de stichting de publieke bekendheid van Henkes. Ter gelegenheid van zijn honderdste geboortedag hebben fonds en stichting in 2003 de handen ineengeslagen. Dit leverde een monografie op, een overzicht van zijn oeuvre op cd-rom en tentoonstellingen in vier Rotterdamse musea. Henkes' naam was gevestigd.

Dat werd een jaar later nog eens versterkt, toen het fonds en de stichting de Dolf Henkes-prijs in het leven riepen. Elke twee jaar wint een kunstenaar twaalfduizend euro. De winnaar moet passen in het profiel dat Henkes zelf nog geschetst heeft: jong, eigenzinnig en met een bijzondere

band met Rotterdam of de Nederlandse Antillen. In 2012 won Gyz La Rivière. Hij is, zo vermeldde de jury, een moderne versie van de naamgever van de prijs.

Personeelskantine

Dat Henkes tegenwoordig breder wordt gewaardeerd bewijst zijn gebouwgebonden kunst. Net als veel andere kunstenaars voorzag Henkes in de jaren na de Tweede Wereldoorlog nieuwe gebouwen van muurschilderingen. Voorheen werden ze nog wel met gebouw en al gesloopt, zoals zijn schilderijen in de Rotterdamse schouwburg en elektriciteitscentrale. De laatste jaren echter zijn er twee gerestaureerd. Zo zijn Henkes' voetballers in het Feyenoord-stadion behouden en is zijn schilderij uit de inmiddels afgebroken Nerefco-raffinaderij verplaatst naar de Hogeschool Rotterdam. In 1961 schilderde Henkes op spaanplaat een kermis voor de personeelskantine van de Rotterdamse Vroom & Dreesmann. Het paneel is recent teruggevonden, finaal doormidden gescheurd. Museum Rotterdam heeft het vorig jaar laten restaureren, wat is bekostigd door de familie Vroom. Momenteel onderzoekt de Rijksdienst in hoeverre er mogelijkheden zijn om werk van Dolf Henkes in Katendrecht tentoon te stellen. Daar zal zijn Rotterdamse kunst ten volle tot haar recht komen. ■

Nathalie Menke is medewerker bruikleenservices bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, n.menke@cultureelerfgoed.nl. Zie www.rijkscollectie.nl/henkes om de oeuvrecatalogus te raadplegen en www.collectienederland.nl/slices/henkes voor de werken in rijksbezit.

Het lokale gebruik van ijzeroer daargelaten, kan slechts een klein stukje Nederland bogen op bouwwerken van eigen steen: Zuid-Limburg. Verder is ons land vooral een modderige delta, hoogstens geschikt om bakstenen van te maken. De meeste steen wordt dan ook geïmporteerd. Alleen het zuiden van Limburg heeft een stenen ondergrond die als bouw materiaal gebruikt kan worden. Hier bestaat de bodem uit onder meer Carbonische zandsteen, mergel en Kunrader kalksteen. Bij het dorp Voerendaal is recent een groeve in Kunrader steen geopend. Dat is een voor Nederland uitzonderlijke onderneming. Veel groeves worden er in dit land niet geopend. De Kunrader steen uit de nieuwe groeve is beschikbaar voor restauratie en nieuwbouw. Eigenaar Marc Vervuurt heeft een vergunning gekregen voor twintig jaar.

Zowel mergel als Kunrader steen komt uit wat geologen de Formatie van Maastricht noemen. Dit is een pakket kalkstenen, dat afgezet werd aan het eind van het geologische tijdvak krijt. Toen, tussen 70,6 en 65,6 miljoen jaar geleden, zwommen er mosasauriërs rond in het gebied dat nu Zuid-Limburg is. In het westelijke deel zijn deze kalkstenen zeer zacht en open. Dit wordt mergel genoemd. In het oostelijke deel zijn het afwisselend harde en zachte, lichtgrijze stenen. Dat is de Kunrader. Voerendaal en de buurtschap Benzenrade vormden vroeger de centra van de winning van Kunrader steen. Door de opening van de groeve is er voor het eerst sinds veertig jaar weer nieuwe Kunrader steen te koop.

Duurzamer

Mergel is veel vaker als bouwsteen gebruikt dan Kunrader steen. Toch bouwden de Romeinen ook al met Kunrader, zoals de thermen in Heerlen en villa's in Voerendaal en in het dorp Ubachsberg. Ook in de middeleeuwen is er gebouwd met Kunrader kalksteen, de toren van de Laurentiuskerk in Voerendaal bijvoorbeeld, in de twaalfde eeuw. Hoewel de krant *De Tijd* in 1917 'Vroeger was de Kunrader steen in hooge eere' verzuchtte, is het gebruik ervan in de jongere bouwkunst toch het opmerkelijkst. Een architect die een kennelijke voorkeur voor de steen ontwikkelde, was Hubert van Groenendaal, een leerling van Pierre Cuypers. Hij bouwde onder meer in 1916 de Sint-Lambertuskerk in Maastricht van Kunrader steen. In de eerste decennia van de vorige eeuw werd de steen echt gepromoot toen het Geologisch Bureau voor het Mijngedebied onderzoek deed in Limburg naar winbare delfstoffen. De onderzoekers sloegen Kunrader steen hoger aan dan mergel. Zij achtten hem duurzamer. In de praktijk zal de opgang van Kunrader niet alleen op duurzaamheid gebaseerd zijn geweest. Kunrader was ook goedkoper dan mergel. Zo deed rond 1910 in Maastricht een kubieke meter Kunrader f 7,20, terwijl ruwe mergel uit het Sibberblok f 8,50 à 9,00 per kuub moest kosten.

Ook buiten Limburg

In het interbellum zijn in Limburg verschillende kerken, kapellen en kruisbeelden van Kunrader kalksteen gebouwd, net als bijvoorbeeld de Mijnbouwschool in Heerlen, in 1922. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog vonden blokken Kunrader ook buiten Limburg hun toepassing, zoals in het raadhuis van Winterswijk. In lokale media als de *Limburger Koerier* en het *Limburgs Dagblad* werd eind jaren dertig, begin jaren veertig het gebruik van eigen steen regelmatig aanbevolen, zowel mergel als Kunrader. In de jaren van de wederopbouw werd Kunrader steen opnieuw geprezen vanwege zijn duurzaamheid. Er zijn toen scholen van gebouwd, onder andere in Amsterdam, en woningen. In Laren en Den Haag bijvoorbeeld. De steen werd toen vaak gebruikt in onregelmatige blokken, zoals in 1957 voor de plint en tuinmuren van het *Chalet Suisse* in Rotterdam. In de afgelopen veertig jaar moesten gebouwen van Kunrader

FOTO TIMO G. NIJLAND

weggeweest

Het is een zegen voor behoorlijk veel rijksmonumenten, vooral in Zuid-Limburg. Er is na veertig jaar weer Kunrader steen voorhanden om ze mee te herstellen, dankzij een nieuwe groeve bij Voerendaal. Steen van eigen bodem.

HENDRIK TOLBOOM & TIMO G. NIJLAND

Op de als rijksmonument beschermde begraafplaats bij de Heilig Landstichting zijn nabestaanden sinds 1913 verplicht nieuwe graven uit Kunrader steen op te trekken

Nu deze steen weer verkrijgbaar is, kan de begraafplaats in stand gehouden worden

steen noodgedwongen hersteld worden met andere kalksteen uit het buitenland. Omdat textuur, hardheid en kleur van die steensoorten verschillen van Kunrader steen liet het resultaat meestal te wensen over. Voor bouwwerken is het van belang dat ze gerepareerd worden met hetzelfde materiaal, zodat dat op eenzelfde manier kan reageren op wisselingen in vocht en warmte. Toen Marc Vervuurt in 2009 het plan onthulde om een nieuwe groeve te openen heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dan ook zijn enthousiasme kenbaar gemaakt.

Verplicht gebruik

Op de begraafplaats bij Heilig Landstichting aan de rand van Nijmegen wordt vanaf het begin in 1913 al gebruikgemaakt van Kunrader steen. Maar de laatste jaren werd dat vrijwel onmogelijk. Nu deze steen weer verkrijgbaar is, kan het beeld van de als rijksmonument beschermde begraafplaats in stand gehouden worden. Het groene terrein maakt onderdeel uit van een devotiepark, waar pelgrims nagebouwde momenten uit het leven van Jezus kunnen aanschouwen. Tegenwoordig staat het bekend als Museumpark Orientalis. Op de begraafplaats zijn nabestaanden sinds 1913 verplicht de op- en ombouw van nieuwe graven uit Kunrader kalksteen op te trekken. Zo blijft de sfeer van elk graf in harmonie met de talrijke beelden, de oosterse stadspoort en de weergave van Golgotha, waar Jezus gekruisigd is. De graven zijn voorzien van ommuurde graftuintjes, zoals die in het oude Palestina voorkwamen. Ook de gemeente Valkenburg overweegt het gebruik van de Kunrader steen, voor reconstructies van deels of geheel verloren gegane bouwwerken. Kunrader steen is bijzonder weervast. Veel vervangende steen zal er dus niet nodig zijn. Maar wie alle historische bouwwerken van dit materiaal bij elkaar optelt, moet tot de conclusie komen dat er voor kleine herstelwerkzaamheden sprake zal zijn van een constante vraag naar deze kalksteen. Het zou echter zeker zo aardig zijn als Kunrader zijn weg weet te vinden naar de nieuwbouw. Hier leent het materiaal zich goed voor, getuige de vele fraaie voorbeelden van moderne architectuur uit het midden van de vorige eeuw. ☒

Hendrik Tolboom is specialist natuursteen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.tolboom@cultureelerfgoed.nl en Timo G. Nijland is onderzoeker steenachtige bouwmaterialen bij TNO, timo.nijland@tno.nl.

Restaurator Louise Wijnberg bij het kunstwerk 'Charlène' van Robert Rauschenberg in het depot van het Stedelijk Museum van Amsterdam

Hoe kunnen we ervoor zorgen dat ook het nageslacht kan genieten van onze kwetsbare kunst? Om die vraag van de musea in ons land te beantwoorden verricht de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed specialistisch onderzoek. De resultaten van de afgelopen vijf jaar zijn nu bijeengebracht op internet. **HESTER LENSINK &**

TATJA SCHOLTE

Voor zijn kunstwerk *Charlène* beschilderde de Amerikaan Robert Rauschenberg in 1954 fragmenten van strips en krantenartikelen. Hij maakte er allerlei voorwerpen aan vast, zoals een gloeilamp, een gedeukte spiegel, een afgeplatte paraplu, reflectoren en een T-shirt. Welke verf Rauschenberg gebruikte, was vaak afhankelijk van het toeval. In de winkel tegenover zijn atelier kocht hij gewoon de verf die op dat moment afgeprijsd was. Dat geldt ook voor *Charlène*.

Toen het Stedelijk Museum van Amsterdam in 2012 weer openging, wilde het deze monumentale assemblage een prominente plek geven, net als voor de verbouwing. De kleur van *Charlène* leek echter door de jaren heen achteruit te zijn gegaan en de kranten leken vergeeld. Het museum vroeg zich daarom af hoe kwetsbaar het werk is voor belichting en aan welke andere risico's het bij nieuwe tentoonstelling bloot zou staan.

Met deze vraag benaderde Louise Wijnberg, restaurator van het Stedelijk Museum, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Een interdisciplinair team van het museum en de Rijksdienst schatte daarna de risico's in volgens een methode die de dienst had ontwikkeld. Bij transport en opslag hult het Stedelijk Museum sindsdien *Charlène* in een beschermhoes. Bovendien heeft het de elektra van de lamp in het werk zodanig aangepast dat hij zonder risico op brandschade kan knippen. Het topstuk neemt nu met een gerust hart als vanouds een ereplaats in de museumzaal in.

Kennis voor collecties

De methode om risico's te analyseren komt voort uit onderzoek dat de Rijksdienst verricht om roerend erfgoed voor het nageslacht te behouden. De dienst heeft nu de resultaten van een scala aan roerend onderzoek uit de afgelopen vijf jaar bijeengebracht op internet. Onder de naam *Kennis voor collecties* vallen nieuwe visies op oude meesters te lezen, maar ook op installatiekunst, archeologisch textiel en kunst in de openbare ruimte, om enkele voorbeelden te noemen. Voor al dat onderzoek geldt dat de Rijksdienst het heeft kunnen doen door intensief met musea samen te werken. De onderzoeksresultaten leiden tot praktische richtlijnen en adviezen om kunst en ander roerend erfgoed te behouden. De handreikingen die de dienst in deze jaren heeft ontwikkeld staan nu handzaam op internet bijeen. De methode voor het analyseren van risico's is er daar één van. ☒

Hester Lensink is senior onderzoeker roerend erfgoed & Tatja Scholte is senior onderzoeker hedendaagse kunst, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.lensink@cultureelerfgoed.nl & t.scholte@cultureelerfgoed.nl. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor 'Kennis voor collecties'.

Zie pagina 23 voor nadere informatie over de methode om risico's te analyseren.

Resultaten onderzoek online gebundeld

Kunst voor de toekomst

Boshoeverheide beter beheerd

De verdediging van een urnenveld

Recent geplaatste palen zorgen ervoor dat militaire voertuigen niet meer over de prehistorische grafheuvels op de Boshoeverheide kunnen rijden

Het prehistorische urnenveld op de Boshoeverheide is uniek. Niet alleen omdat het een uitzonderlijk groot rijksmonument is, maar ook omdat de landmacht het gebruikt als oefenterrein. Nieuwe maatregelen voorkomen dat daarbij de grafheuvels beschadigd raken. CEES VAN ROOIJEN & LIESBETH THEUNISSEN

Een waterige zon strijkt over een groepje militairen dat over de heide trekt. De uniformen versmelten met de omgeving, waardoor ze soms wel en soms niet zichtbaar zijn. Sinds een paar maanden houden rijen palen de soldaten in hun jeeps tegen. In het heetst van de oefening kunnen ze zo niet langer over de grafheuvels rijden. Op hun Oefenkaart staat wat wel en niet kan op de Boshoeverheide. De soldaten mogen bijvoorbeeld hun schuttersputjes uitsluitend nog in bepaalde zones graven. Het grafheuvelveld horen ze alleen te voet te betreden. Defensie heeft deze maatregelen genomen in overleg met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De Boshoeverheide strekt zich uit waar Limburg, Brabant en België elkaar raken, bij Weert dus. Dit is het grootste urnenveld van Nederland. Rond 500 voor onze jaartelling lagen hier waarschijnlijk meer dan drieduizend grafheuvels. Vijf eeuwen lang hadden prehistorische boeren toen hun doden hier in urnen begraven. Archeologen hebben in de afgelopen decennia vierhonderd grafheuvels teruggevonden.

Urnen en granaten

Al bijna een halve eeuw zijn deze grafheuvels en de militairen met elkaar verbonden. In 1966 kwam het urnenveld tevoorschijn toen het leger hier een raketwerperbaan aanlegde. De ontdekking leidde tot spoedoverleg tussen Defensie en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, een voorganger van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Dit was het begin van een nog altijd voortdurende samenwerking tussen de beide organisaties op de Boshoeverheide. Dat eerste overleg resulteerde er al direct in dat de landmacht het oefenterrein anders ging gebruiken. De soldaten groeven geen schuttersputjes meer in de prehistorische grafheuvels. Ook legden ze daar hun mitrailleurkasten niet meer op aan. En de tankbaan verlegden ze van het urnenveld naar een andere plaats op de heide. De Rijksdienst beschermde het urnenveld als rijksmonument. Vanaf 1968 heeft vooral de Universiteit van Amsterdam de Boshoeverheide archeologisch onderzocht. De grafheuvels zijn opgemeten en gerestaureerd. Het gebied vormde zo een belang-

rijk oefenterrein voor niet alleen soldaten, maar ook voor vijfhonderd archeologen in spe.

Op elkaar afstemmen

Bij werkzaamheden om het zand op het terrein meer te laten stuiven kwamen eind 2008 de resten van vier onbekende grafheuvels bloot te liggen. Deze vondst leidde ertoe dat de Rijksdienst en het bedrijf Malta Ink in 2012 alle archeologische onderzoeken naar de Boshoeverheide hebben samengebracht in het rapport *Cold case in het stuifzand*. In dat boek is een hoofdstuk opgenomen over het beheer van de heide.

Dat was voor de adviseur terreinbeheer van Defensie, Jos Swart, aanleiding om militairen, terreinbeheerders en archeologen samen te brengen om beheer en gebruik van de Boshoeverheide nog beter op elkaar af te stemmen. Met de rijen palen en de andere beschermende maatregelen kan Defensie haar werk op de Boshoeverheide blijven doen en zij draagt tegelijk zorg voor de archeologische resten op haar terrein. Wie nu tussen de heuvels militairen uit de ochtendmist ziet opduiken, kan gerust zijn. Er wordt daar archeologievriendelijk geoefend. ☒

Cees van Rooijen is consulent archeologie en cultuurlandschap voor Limburg en Liesbeth Theunissen is senior onderzoeker late prehistorie, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, c.van.rooijen@cultureelerfgoed.nl & l.theunissen@cultureelerfgoed.nl.

'Cold case in het stuifzand' is gratis te downloaden via www.cultureelerfgoed.nl.

FOTO DE WOLF IMAGES

De atoombestendige kringcommandopost Overvoorde uit 1969 van de Bescherming Bevolking in Rijswijk fungeert tegenwoordig als museum

Tussen 1945 en 1989 hield de Koude Oorlog de wereld in zijn kille greep. De bevolking leefde in angst. Ook Nederland bouwde overal bunkers en geheime commandocentra. Tegenwoordig vinden steeds meer mensen deze verdedigingswerken het behouden waard. PETER NIJHOF

Voor de vaste structuur, veiligheid en bescherming die de autistische patiënten nodig hebben, lijken ze geschapen te zijn, deze vier opslagbunkers. In de met aarde overdekte, betonnen gebouwen dringen geen storende prikkels door. 'Zorglandgoed' Stegerveld opende eind september. Het afgesloten terrein in het Sallandse buitengebied bij Ommen is echter al eind jaren vijftig bebouwd door het Ministerie van Defensie. Hier, op Stegerveld, op de destijds woeste heide van Overijssel, sloeg het leger munitie op, dat ook geen storende prikkels kan verdragen. Defensie sloot het munitiedepot in 2005. Vervolgens kocht woningbouwcorporatie De Veste het complex ten behoeve van zorginstelling de Baalderborggroep. Van de 26 gebouwen op het terrein zijn de vier munitie-opslagbunkers behouden en ingericht als onderdak voor 24 autistische patiënten en hun verzorgers. IAA Architecten smeedde de bunkers met strakke, transparante verbindingen en uitbouwen tot één geheel. Daarmee is Stegerveld een inspirerend voorbeeld van de manier waarop verdedigingswerken uit de Koude Oorlog een nieuwe functie kunnen krijgen.

Als de bom valt

De Koude Oorlog was een periode van permanente dreiging. In 1945 verdeelden Stalin, Truman en Churchill met het Akkoord van Potsdam de Duitse erfenis van het Derde Rijk. De inkt was nog niet droog of de spanningen tussen de voormalige geal-

leerden namen zo snel toe, dat volgens historici toen de Koude Oorlog begon. Dit was een oorlog die nooit echt uit zou breken, maar wel tot grote internationale incidenten leidde. Denk aan de Russische blokkade van Berlijn in 1948 en 1949, de Hongaarse Opstand in 1956 en de Cubacrisis in 1962. Het eindpunt van de Koude Oorlog wordt gemarkeerd door de val van de Berlijnse Muur in 1989, met in zijn kielzog de ontmanteling van het IJzeren Gordijn en de daaropvolgende Duitse hereniging. Decennialang leefde de wereldbevolking in angst voor oorlogsgeweld, vooral voor de atoombom. Wat doen we 'als de bom valt' of 'als de Russen komen'? Gedurende dit tijdperk van bijna een halve eeuw werkte ook Nederland constant aan zijn militaire en civiele verdediging. Aanvankelijk was die bedoeld tegen conventionele luchtaanvallen, maar al snel moest ons land zich beschermen tegen strategische kernwapens.

Vijandelijke vliegtuigen

De overheid breidde militaire hoofdkwartieren, kazernes en vliegvelden uit en bouwde er nieuwe bij. Om vijandelijke vliegtuigen tijdig te ontdekken zette het leger pal achter de landsgrenzen een keten van luchtwachttorens neer. Voor noodvoorraden medicijnen en voedsel, en voor munitie en voertuigen legde Defensie in het hele land opslagcomplexen aan, zoals munitiedepot Stegerveld bij Ommen. De grootste onderneming was de constructie van een compleet nieuwe verdedigingslinie, tussen 1951 en 1956. Deze 125 kilometer lange Rijn-IJssellinie van Nijmegen naar Kampen moest een Russische inval tot staan brengen met een combinatie van onder water te zetten land en bunkers. Om de veiligheid van zijn inwoners te garanderen verrichtte Nederland niet alleen een enorme

.....
Veel bouwwerken zijn ondergronds, onzichtbaar en niet toegankelijk

militaire krachtsinspanning. De regering trof ook een ander breed pakket aan maatregelen. Centraal in deze zogenoemde civiele verdediging stond de nieuwe organisatie Bescherming Bevolking. De BB moest tussen 1952 en 1986 de burgers extra beveiligen. Aanvankelijk dreef de instantie sterk op vrijwilligers.

Onder de trap

Onder allerlei gebouwen en in nieuwe bunkers legde de overheid voor de Bescherming Bevolking een dicht netwerk van regionale, ondergrondse commandocentra aan. De BB'ers trainden in oefendorpen met nagebouwde ruïnes. Bestuurlijke noodzetels verschenen onder gemeente- en provinciehuizen en ministeries. Er werden onder de

grond noodhospitalen ingericht, en schuilplaatsen onder spoorwegstations en in parkeergarages. Welgestelden lieten schuilbunkers onder hun villa's bouwen. Maar de overgrote meerderheid van de Nederlanders moest het doen met wenken hoe je een atoomaanval in eigen huis kon overleven. Schuil onder de trap, met radio, noodrantsoen en zaklantaarn.

Al in de loop van de Koude Oorlog verloren allerlei voorzieningen hun functie. Zo werd de Rijn-IJssellinie al in 1964 opgeheven, toen de NAVO haar verdedigingsgrens oostwaarts verschoof, naar de rivier de Elbe. Na de opheffing van de Bescherming Bevolking in 1986 nam met name de brandweer haar commandobunkers over. De val van de Berlijnse Muur versnelde dit proces. Vaak volgde

DE

sloop, zoals van de meeste luchtwachttorens. De noodzetels werden ontruimd, afgesloten of voor archiefopslag ingericht.

Inventariseren en documenteren

Telkens als er bepaalde gebouwen massaal hun functie verliezen, in de vergetelheid raken of gesloopt gaan worden, ontstaan er burgerinitiatieven om ze te behouden. Dat geldt ook voor de bouwwerken uit de Koude Oorlog. Zo zijn er diverse lokale organisaties die zich voor één gebouw inzetten en is er een regionale stichting voor de Rijn-IJssellinie. De Stichting Nationale Collectie Bescherming Bevolking staat sinds 2000 pal voor de overblijfselen van de civiele verdediging. De al veel oudere Stichting Menno van Coehoorn, opgericht in 1932, ijvert samen met de

Stichting Militair Erfgoed voor de afgestoten legerbouwwerken uit de Koude Oorlog.

De kennis over wat er resteert van de naoorlogse verdediging is fragmentarisch. Veel bouwwerken zijn ondergronds, onzichtbaar en niet toegankelijk. Of hun bestaan is zelfs nog staatsgeheim. Een overzicht van wat er nog is, ontbreekt. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zet zich dan ook in om de bouwwerken uit de Koude Oorlog landelijk te inventariseren en te documenteren. Hierbij streeft de dienst naar samenwerking met landen als Engeland en Denemarken, die hierin vooroplopen. Of deze kennis de basis zal vormen om de meest bijzondere bouwwerken als rijksmonument te beschermen is nog niet aan de orde.

Veel van de verdedigingswerken uit de Koude

Oorlog zijn in bezit van de overheid, die fors moet bezuinigen, en daardoor niet-functioneel onroerend goed afstoot. Actieve maatschappelijke organisaties hebben bij het behoud ervan dan ook een essentiële rol. Om bouwwerken te kunnen behouden, moeten ze in gebruik blijven. De verdedigingswerken uit de Koude Oorlog liggen vaak onder de grond, ze zijn zwaar gebouwd en hebben een gesloten karakter. Dat maakt het niet eenvoudig om er een nieuwe functie voor te vinden. De bunkers op het Stegerveld laten zien dat dit met creativiteit en enig nadenken toch kan lukken. ✕

Peter Nijhof is senior specialist industrieel erfgoed, militair erfgoed en weg- en waterbouw bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, p.nijhof@cultureelerfgoed.nl.

Verdedigingswerken uit de Koude Oorlog

RUSSEN KOMEN!

Stegerveld: vier bunkers bij Ommen die in de Koude Oorlog dienden om munitie in op te slaan, vormen nu het ideale, prikkelarme woonverblijf voor autistische patiënten

IN VLIEGENDE VAART

Voor het eerst in de historie van de scheepsarcheologie zijn er overzichtsfoto's gemaakt met een drone. Deze geven een goed beeld van het wrak dat in augustus is opgegraven uit een akker bij Dronten, in Flevoland. Gedurende vier weken vond hier de jaarlijkse International Fieldschool for Maritime Archaeology Flevoland plaats. Professor André van Holk en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed droegen aan de hand van de opgraving kennis over aan archeologiestudenten.

Het wrak was ooit een vrachtschip dat op de Zuiderzee voer. Dat zonk vermoedelijk aan het einde van de achttiende eeuw. Oostelijk Flevoland is in 1957 drooggemalen. Sindsdien is de grond boven het wrak in gebruik als akker. De studenten en archeologen vonden drie nog ongeopende, koperen tabaksdozen en restanten van kombuisgerei, van gereedschap en van een koffie- of theeservies met patriottische afbeeldingen. Het ruim was destijds gevuld met leisteen. Het scheepshout is zo slecht bewaard gebleven dat het alleen ter plekke kon worden gedocumenteerd. Momenteel conserveren experts van de Rijksdienst de inventaris en onderzoeken zij de leisteen nader. Die valt rechts op de dronefoto te ontdekken. ☒

LAURA KOEHLER, *specialist maritieme materialen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, l.koehler@cultureelerfgoed.nl, en MARISKA VAN DER VELDE, *masterstudent Maritieme Archeologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en stagiair bij de Rijksdienst*, marisveldkat@hotmail.com.

Historische fruitmuur in het nauw

Wankel in het West

Rijksdienst-consulent Dorothée Koper, gemeentelijk vakspecialist Peter Bouwer en conservator Ton Immerzeel van het Westlands Museum voor de historische fruitmuur aan de Poeldijkseweg in Wateringen

In de negentiende eeuw was het Westland nog geen Glazen Stad van aaneengesloten kassen. Toen was het een boomrijke, schilderachtige streek, met gemetselde muren waar druiven tegen groeiden. Een van de laatste overblijfselen uit die tijd staat aan de Poeldijkseweg in Wateringen. Maar de toekomst van deze rijksmonumentale fruitmuur wankelt. DIRK SNOODIJK

Nederland kent veel historische fruitmuren, maar die horen veelal bij een buitenplaats. Deze muur is onderdeel van een tuinbouwgebied. Dat maakt hem uniek, van nationaal belang en het behouden waard.' Aan het woord is Dorothée Koper, consulent architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. 'Het uitgangspunt is dat de muur op zijn plaats blijft staan', zegt Peter Bouwer. Hij is vakspecialist cultuurhistorisch erfgoed bij de gemeente Westland. Koper en Bouwer staan voor een dikke bakstenen muur van honderd meter lang aan de Poeldijkseweg in Wateringen. De gemeente heeft bouwplannen hier. De twee zijn in gesprek met Ton Immerzeel, conservator bij het Westlands Museum in Honselersdijk. Immerzeel licht toe dat dit een overgebleven deel is van de muren die tuinder Van Leeuwen rond 1820 liet bouwen,

land

vrijwel zeker voor de teelt van druiven. Dit is het Westland, de tuinbouwstreek aan de kust ten zuiden van Den Haag. Hier waait het vaak hard. 'In de negentiende eeuw stonden in het Westland nog veel bomen', vertelt Immerzeel. 'Die braken de wind. Ook met kreupelhout op lage aarden wallepjes beschermden de tuinders hun fruitbomen tegen de zeewind. Vervolgens namen zij van buitenplaatsen het idee over om ter beschutting muren om hun tuinen te bouwen. Die houden bovendien de zonnwarmte lang vast, zodat de oogst vroeger viel. De tuinders bouwden honderden kilometers fruitmuur in het Westland. Ze maakten er vakken mee door hun hele tuinderij heen. Het werd een wirwar van muren.'

Kantelend beeld

Wie tegenwoordig het Westland bezoekt, begeeft zich tussen muren van glas. Aan alle kanten strekken de kassen zich oneindig uit. De streek bezit de grootste concentratie glastuinbouw ter wereld. De groente, het fruit en de bloemen uit deze Glazen Stad vormen een belangrijke stuwende kracht in de Nederlandse economie. In het welvarende Westland wordt goed verdiend. De tuinders innoveren er aan de lopende band. Dat deden ze in de negentiende eeuw ook al, zo bewijst de wirwar van fruitmuren van toen. Maar de vernieuwingsdrift is er ook de oorzaak van dat deze muren al weer snel verdwenen. 'Om de oogst nog verder te vervoegen bouwden de tuinders na 1850 glazen kassen tegen hun muren',

'Het erfgoed moet wijken voor nieuwe ontwikkelingen'

legt conservator Immerzeel uit. 'Vanaf 1890 zetten ze twee van die muurkassen ruggelings tegen elkaar en braken de muur ertussen af. Alleen de buitenste muren rond hun tuin lieten ze vaak als afscheiding staan. De artiesten van de Haagse School schilderden graag het pittoreske Westland, met al die bomen. De tuinders hebben echter steeds meer bomenrijen gekapt, omdat die de zon tegenhielden en zij vanwege het glas geen andere windbescherming meer nodig hadden. Dat was een enorme kaalslag. Na de Eerste Wereldoorlog worden er reusachtig veel kassen gebouwd en verdwijnt dat schilderachtige van het Westland.'

'Toen ik een keer las hoe het er hier in de negentiende eeuw uit zag', zegt Dorothée Koper van de Rijksdienst, 'met al die bomen en die prachtige muren begroeid met druiven en abrikozen, kantelde mijn beeld van het Westland. Van glas naar wijngaard. We hebben nu nog maar enkele van die druivenmuren. Slechts een paar honderd meter van al die honderden kilometers die hier stonden. Daarom zijn vier Westlandse fruitmuren beschermd als rijksmonument, waaronder deze aan de Poeldijkseweg.'

Stutten en trekstaven

De druivenmuur in kwestie ziet er niet zo florissant uit. Hij helt vervaarlijk over naar de weg vol daverende vrachtwagens. Dag en nacht rijden die hier, beladen met verse groente, bloemen en zojuist geplukt fruit, naar Schiphol en de havens van Rotterdam. Stutten en trekstaven houden de oude muur overeind. 'Toen hij in 2001 rijksmonument werd, was er al een deel van ingestort', verduidelijkt gemeenteman Peter Bouwer. 'En', zo zegt Ton Immerzeel, 'door de trillingen van het zware verkeer is de muur tegen de windrichting in gaan overhellen.' Bouwer vult aan: 'Er wordt hier bovendien regelmatig gegraven, want er lopen allemaal kabels en leidingen langs. Ook dat

doet de fundering geen goed. We houden ons hart vast, want de fietsers komen er vlak langs.'

'In 2009 hebben we een architect een plan laten maken hoe we de muur kunnen stabiliseren en consolideren', vervolgt Bouwer. 'De gemeente is met de opkoop van de grond namelijk eigenaar geworden van de muur. Er gaan woningen achter gebouwd worden, waar tot voor kort kassen stonden. En de weg ervoor moet worden verbreed.' 'Zo komt de muur in het nauw', merkt Dorothée Koper op. Het behoud van de druivenmuur blijkt inderdaad te wankelen, ondanks het ferme uitgangspunt van de gemeente hem in stand te houden.

'Het erfgoed moet wijken voor nieuwe ontwikkelingen', zegt Bouwer. 'Wij kunnen niet langer wachten. We willen graag die muur gerestaureerd zien en behouden op de plek zelf, maar dat brengt flinke kosten met zich mee, zo'n drie ton. De gemeente moet prioriteiten stellen. Zo moeten we ook een toren in Naaldwijk restaureren. We zitten in een crisis, dus het geld moet goed verdeeld worden. Deze muur is een soort straatmeubilair geworden en heeft geen functie meer.'

Geluidswal

'Het zou daarom mooi zijn als de muur in de ontwikkeling van het gebied wordt meegenomen en daarin een functie krijgt', oppert Koper. 'Je kunt de muur als lastig zien, maar je kunt hem ook zien als een prachtige afscheiding van het nieuwbouwggebied erachter. De historische muur als buffer tussen de weg en de nieuwbouw. Bovendien is het in deze tijd waarin zo veel aandacht is voor zelf je groente en fruit kweken interessant om achter de muur een strook moestuinen aan te leggen voor de nieuwe huizen daar. Dan krijgt de muur zijn functie terug.' Dat kan Bouwer beamen: 'Er moet toch een geluidswal langs de weg komen om de nieuwe woningen geluidsluw te krijgen. We richten ons op die functie, naast het gebruik als fruitmuur. Maar het is afhankelijk van het bestuur van de gemeente. Die moet bereid zijn om er die drie ton in te steken.' Het is nog niet zeker wanneer de huizen gebouwd gaan worden en wanneer de weg wordt verbreed. Dorothée Koper rondt het gesprek af: 'Het uitgangspunt bij een bescherming als rijksmonument is dat het bouwwerk behouden blijft. Dat de muur wordt gestut en niet zomaar alvast wordt afgebroken komt door de status als rijksmonument. Het kan zo zijn dat vanwege de ontwikkelingen rond de muur het ingestorte stuk niet herbouwd gaat worden. Dat deel kan bijvoorbeeld handig zijn als uitrit. Het is echter wel zaak dat de rest gerestaureerd wordt en een nieuw leven tegemoet gaat. Er zit altijd ruimte voor ontwikkeling in het predicaat rijksmonument, maar niet zo veel dat je zegt: ach, breek maar af. Dit is een van de laatste historische fruitmuren van het Westland. Deze muur toont de Westlanders hun geschiedenis, hun identiteit.' ■

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Nadere informatie: Dorothée Koper, consulent architectuur-historie voor Zuid-Holland, d.koper@cultureelerfgoed.nl.

De historische kern van Zutphen is een praktijkvoorbeeld in de 'Handreiking erfgoed en ruimte'

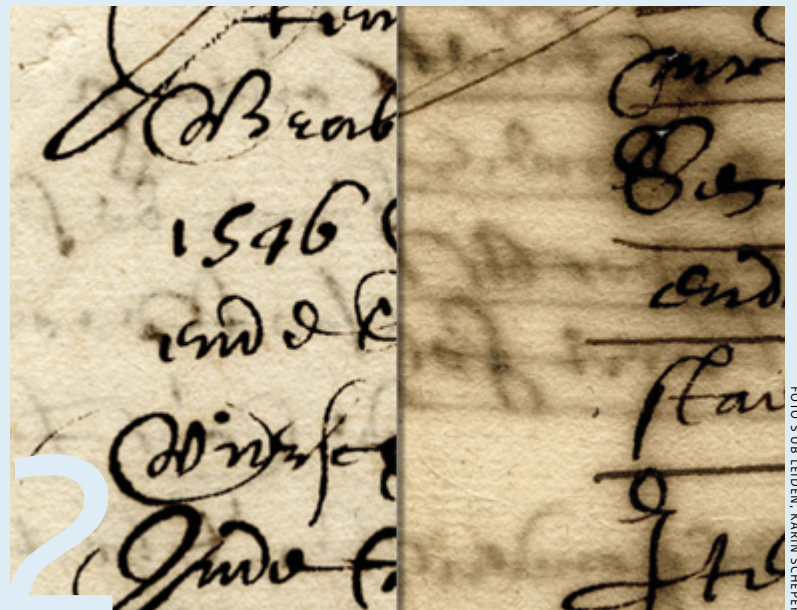
Handreiking nog te onbekend

Sinds 2012 zijn gemeenten verplicht bij een bestemmingsplan toe te lichten hoe zij met de cultuurhistorische waarde van dat gebied rekening houden. Dat blijkt nog een lastige klus te zijn. Want wat is cultureel erfgoed, hoe waardevol is het en hoe valt die waarde af te wegen tegen andere belangen? Ter ondersteuning heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de digitale *Handreiking erfgoed en ruimte* ontwikkeld. Hoewel de webpagina's al twee jaar in de lucht zijn, blijken nog niet alle gemeenten er voldoende bekend mee te zijn.

De dienst geeft op zijn website inzicht in de instrumenten die gemeenten kunnen inzetten om in hun ruimtelijke ordening op een goede manier met erfgoed om te gaan. Verder biedt de handreiking onder meer jurisprudentie en voorbeeldregels voor bestemmingsplannen. Elke gemeente kan zelf praktijkvoorbeelden toevoegen, zodat iedereen van elkaar kan leren. Bovendien houdt de Rijksdienst regelmatig bijeenkomsten om kennis en ervaring uit te wisselen. Zo moet de lastige klus geklaard kunnen worden. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de *Handreiking erfgoed en ruimte*. Discussieer mee in de LinkedIn-groep Erfgoed en Ruimte. Via Twitter @erfgoedruimte wordt het laatste nieuws verspreid. ✕

Nieuw: inktvraat voorspellen

Bij inktlijnen met donkere schaduwen vreest menig een het ergste: inktvraat! Langzaam maar zeker zal de veel gebruikte ijzergallusinkt zich door de historische manuscripten en tekeningen heen vreten. Vaak halen restauratoren dan zo snel mogelijk fytaat en calciumcarbonaat tevoorschijn om de vraat te lijf te gaan. Maar dit is lang niet altijd nodig. Een meerjarige studie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed maakt duidelijk dat het schrikbeeld moet worden bijgesteld. Inktvraat is geen autonoom proces, maar altijd het gevolg van ongunstige omstandigheden. Vocht activeert de schadelijke chemische reacties in de inkt, waarna onvoorzichtig hanteren tot scheurtjes in het papier en verlies van fragmenten leidt. Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap financierde het onderzoek als onderdeel van een nationaal programma voor het behoud van papieren erfgoed, *Metamorfoze* genaamd. De uitkomsten zijn verwerkt in een uniek internetgereedschap, dat de Rijksdienst in november heeft geïntroduceerd. Met deze inktvraatvoorspeller kan voor het eerst een prognose worden gesteld van de schade die inktvraat aanricht. Als de juiste preventieve maatregelen worden getroffen verloopt het inktvraatproces buitengewoon traag en kan het papieren erfgoed nog honderden jaren mee. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de inktvraatvoorspeller. ✕

Een manuscript na kunstmatige veroudering. Links onder droge en rechts onder vochtige omstandigheden

FOTO'S: UB LEIDEN, KARIN SCHEPER

De winnende foto van de Mariakerk in Wierum

'Uberprutser' wint fotowedstrijd

Iemand met de schuilnaam 'Uberprutser' heeft de fotowedstrijd Wiki Loves Monuments 2013 gewonnen. De jury, waarin ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zitting heeft, verkoos uit 7.100 inzendingen zijn foto van de Mariakerk in het Friese Wierum. Dit rijksmonument is in 1912 gebouwd, met een toren uit 1200. De jury: 'De kleine gemeenschap lijkt koste wat kost stand te willen houden tegen het steeds maar wassende water. De compositie is prachtig, met de donkere lucht rechts als tegenhanger van de kerk, en met het hek op de voorgrond als verbindende lijn.'

Wiki Loves Monuments vindt ieder jaar plaats om mensen te motiveren monumenten te fotograferen voor Wikipedia. De wedstrijd heeft dit keer 2.340 foto's opgeleverd van monumenten die de web-encyclopedie nog niet had afgebeeld. In 2010 startte Wiki Loves Monuments als een Nederlands initiatief. Inmiddels wordt de wedstrijd in 51 landen georganiseerd en is het 's werelds grootste fotowedstrijd. De inhoud van Wikipedia, waaronder de foto's, mag door iedereen worden hergebruikt. Als winnaar mag 'Uberprutser' 650 euro besteden in een camerawinkel. ✕

FOTO: UBERPRUTSER

Risico's in musea reduceren

Verantwoord gevaar

Kan dit schilderij veilig in bruikleen worden gegeven? Welke tekeningen zijn zo kwetsbaar dat ze alleen beperkt tentoongesteld kunnen worden? Musea staan voor belangrijke keuzes. Een nieuwe methode helpt ze om risico's te reduceren.

AGNES BROKERHOF & BART ANKERSMIT

Als een museum een kunstwerk voor een expositie uitleent aan een ander museum, dan heeft dat veel voordelen. Een nieuw publiek krijgt het kunstwerk onder ogen. De tentoonstelling wordt interessanter, wat de waardering voor het eigen kunstwerk opvijzelt. En voor een eigen expositie krijgt het goedgevige museum ongetwijfeld volgend jaar een ander kunstwerk in ruil terug. Maar het uitleenen kent ook nadelen. Het museum zal het kunstwerk zelf een tijdje niet kunnen laten zien. En het werk kan beschadigd raken tijdens het transport, of in het andere museum. Voor het museum zijn kunstwerk afstaat, wil het natuurlijk de voordelen afwegen tegen de nadelen. Om ervoor te zorgen dat musea dergelijke beslissingen op een verantwoorde manier kunnen nemen, heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een hulpmiddel ontwikkeld. Het digitale handboek *Collectierisicomanagement* is een methode om systematisch risico's te identificeren en te berekenen. De methode is gebaseerd op onderzoek dat de dienst in de afgelopen jaren heeft uitgevoerd om de situatie voor de tentoongestelde voorwerpen in musea te verbeteren. Dat geldt ook voor de museale voorwerpen in depot en op transport. Met het handboek kunnen musea bijvoorbeeld hun optimale binnenklimaat bepalen en uitzoeken van welke materialen ze het beste nieuwe vitrines kunnen laten bouwen.

Scenario's vergelijken

De Rijksdienst heeft de methode gecreëerd samen met het International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property in Rome, het Canadian Conservation Institute en het Canadian Museum of Nature in Ottawa. De organisaties hebben de methode geperfectioneerd aan de hand van zes internationale *workshops*, waar

Wegen de voordelen van het verplaatsen van een kunstwerk op tegen de nadelen?

aan zo'n 150 vakmensen deelnamen. De methode vergelijkt verschillende scenario's. Een tentoongestelde serie oude kleurenfoto's verbleekt in enkele jaren totaal. Net als dat wandkleed dat met de eerste synthetische kleurstoffen gefabriceerd is. Wat te doen? De foto's en het wandkleed op zaal rouleren? De ruimte nog verder verduisteren? Met het handboek kan het museum uiteenlopende maatregelen met elkaar vergelijken en wegen. Deze kosten-batenanalyse helpt het museum om risico's met minimale middelen maximaal te verminderen. De methode is voorzien van achtergrondinformatie over bijvoorbeeld de kans dat er iets misgaat en over de effectiviteit van bepaalde maat-

regelen. Ook geeft het handboek voorbeelden van risicoanalyses die al met deze methode uitgevoerd zijn. De digitale methode *Collectierisicomanagement* helpt musea optimaal te functioneren. Hun beslissingen over de collectie worden geïnformeerder en transparanter. Zo wordt het behoud van het museale erfgoed verder vervolmaakt. ☒

Agnes Brokerhof is programmaleider Collectierisicomanagement en Bart Ankersmit is senior onderzoeker roerend erfgoed, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.brokerhof@cultureelerfgoed.nl & b.ankersmit@cultureelerfgoed.nl. Het handboek 'Collectierisicomanagement' is gratis te downloaden via www.cultureelerfgoed.nl.

De Overijsselse Vecht en de Regge hebben meer ruimte gekregen. Voor landgoed Het Laar was dit een buitenkans om de historische structuur van het park nieuw leven in te blazen. MARCEL EEKHOUT & GERHARD GLAS

Waar tussen Zwolle en Duitsland de Regge en de Overijsselse Vecht samenstromen, ligt al vanaf de twaalfde eeuw landgoed Het Laar. Sinds 1932 is de buitenplaats eigendom van de gemeente Ommen. Zij verhuurt het landhuis en het park tegenwoordig als locatie voor evenementen. Om de omgeving veiliger te maken heeft het Waterschap Regge en Dinkel hier de afgelopen tijd de dijken verbeterd en de ruimte vergroot voor het bergen van een overmaat aan water. Dat gaat zowel om hoog rivierwater als om overvloedig regenwater dat van het Ommer asfalt stroomt.

Een deel van de werkzaamheden moest vorig jaar plaatsvinden in het rijksmonumentaal beschermde park van Het Laar. Dat is in de achttiende eeuw aangelegd en buitengewoon goed bewaard gebleven. Toch is het park in de afgelopen honderd jaar enigszins vervallen geraakt. Daarom grepen het waterschap, de gemeente en de provincie de veiligheidsmaatregelen aan om de cultuurhistorische kenmerken van het park te versterken. Zij verleenden Parklaan Landschapsarchitecten de opdracht om hier een integraal gebiedsplan voor te ontwerpen.

Kwaliteit door samenwerking

Het ontwerp kwam tot stand door een nieuwe manier van samenwerken. Bij de start organiseerde erfgoedstichting Het Oversticht een zogenaemde schetsdag, met excursie naar Het Laar. Hieraan namen naast het waterschap, de provincie en de gemeente ook lokale groene en historische organisaties en specialisten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed deel. Onder leiding van twee landschapsarchitecten hebben de deelnemers twee schetsen gemaakt voor de ingrepen in het park. Die heeft Parklaan uitgewerkt tot één ontwerp.

Historische buitenplaats hersteld

Water over

FOTO'S PARKLAAN LANDSCHAPSARCHITECTEN

Op landgoed Het Laar bij Ommen zijn de dichtgeslibde visvijvers uit de achttiende eeuw uitgebaggerd

De houten gedenknaald is vervangen door een stenen exemplaar

Het grand canal is voorzien van een nieuwe takkenbrug met metalen spijlen, gemodelleerd naar de oorspronkelijke houten reling

Het Laar

In de schetsfase functioneerde de Rijksdienst als kennisbron en klankbord voor de architect en het waterschap. In de fase van het ontwerp hebben de drie organisaties verschillende keren gediscussieerd over de elementen van het park die het waard zijn om te behouden. Deze samenwerking zorgde voor kwaliteit. De historische kenmerken van Het Laar konden op een harmonieuze manier worden verbonden met de nieuwe onderdelen van het park die de veiligheid van de mensen verhogen.

Dwaallichtje

De heer van Het Laar heeft vroeg in de achttiende eeuw een 'grand canal' en twee gespiegelde visvijvers in zijn park laten graven. Rond deze middenas liet hij strakke lanen aanleggen. Zo kon hij zijn bezoek met goed fatsoen in hedendaags groen ontvangen. Een latere bewoner heeft deze zogeheten formele structuur in de negentiende eeuw aangevuld in een stijl die toen in de mode was. Richting Regge wordt sindsdien na een rustieke takkenbrug over het grand canal de sfeer van het park natuurlijker, met kronkelende paden, om te eindigen bij een heuvel die hier al van nature lag. Vanaf hier had de familie een magnifiek zicht over

Het ontwerp kwam tot stand door een nieuwe manier van samenwerken

de Regge, over haar droge en haar natte landen, als die weer eens overstroomden. Bij dit uitzichtpunt stond een houten gedenknaald. Deze speelt een rol in verschillende streekverhalen. Vooral tot de verbeelding spreekt het verhaal van een dochter van de eigenaar van het landgoed. Op een keer liep zij weg. Dankzij de gedenknaald, waar een dwaallichtje boven zweefde, kon zij de weg naar huis terugvinden.

Het watersysteem van het landgoed is bijzonder. De gracht rond het huis en de visvijvers werden waarschijnlijk gevoed met water uit de Vecht. Dit stroomde door het grand canal naar de Regge. Een ingenieus stelsel van stuwen, doorlaten

en dijkes zorgde voor een goed functionerend geheel. De gemeente Ommen heeft in de twintigste eeuw verderop een watergang gegraven om de graslanden beter te ontwateren. De Regge werd met dijken ingesloten. Niet langer kon de rivier in natte tijden vrijelijk over de landen stromen. Langzaam raakte het oude watersysteem van Het Laar in verval. De visvijvers slibden dicht. Het grand canal viel droog.

Metalen takken

Dat is in het afgelopen jaar hersteld. De vijvers zijn uitgebaggerd en ingekaderd met een beschoeiing. Het grand canal bevat weer water. Om dat te bereiken moest er ter plaatse van de takkenbrug een nieuwe stuw gebouwd worden. Boven deze stuw is een moderne takkenbrug geplaatst naar model van de oude houten brug. De reling daarvan is van metaal en daardoor duurzamer. Vanaf het huis en ook vanaf de heuvel gezien zweven de ijle takken boven het water. Meer van die metalen takken vormen ook een reling rond een nieuw gemaal en bij een doorlaat in een dijk. Zo zijn historische en moderne elementen visueel met elkaar verbonden. Ook het uitzichtpunt is gemoderniseerd. De houten naald was vervallen. Hij is nu vervangen door een stenen exemplaar op de heuvel, met een stenen bank rondom. Deze markante plek is een schakel geworden tussen oud en nieuw. Vanaf hier heeft de wandelaar zowel zicht op het klassieke grand canal als op een kersverse meander in de Regge. Die is gegraven om de kans op overstroming hier te beperken.

De grootste ingreep op de historische buitenplaats is het verplaatsen van de waterkerende dijk langs de Regge geweest. Nu slingert er een nieuwe dijk door het bos en langs laag gelegen weilanden. Het deel van de dijk dat nu evenwijdig aan het grand canal loopt, versterkt de middenas van het formele park uit de achttiende eeuw. Op het lager gelegen land kan nu water opgevangen worden als de Regge extreem veel moet verwerken. Wanneer dat voorkomt, dan zal de wandelaar vanaf de heuvel een weids zicht hebben over de watervlakte. Net als vroeger. ☒

Marcel Eekhout is landschapsarchitect bij Parklaan Landschapsarchitecten, marcel@parklaan.nl en Gerhard Glas is consulent erfgoed en ruimte voor Overijssel bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, g.glas@cultureelerfgoed.nl.

Zie www.vechtstromen.nl voor meer over de herinrichting van Het Laar.

Maatwerk voor molens

Maling aan de basis?

Nieuwe wieken met mechaniek zullen geen waardevolle historische aspecten van de 'Koffiemolen' wegvagen

De wieken of het waterrad opnieuw maken. Er een bezoekerscentrum aan vast bouwen. Sommige ingrepen in monumentale molens lijken hun cultuurhistorische karakter aan te tasten. Maar het hoeft niet zo te zijn dat er met die aanpassingen waardevolle aspecten verloren gaan.

GERARD TROOST & WOUTER PFEIFFER

Zelfs de oude teerlagen op de beplanking van hun bovenhuizen zijn grotendeels behouden gebleven. Kort geleden zijn de Uitwijkse Molen en de Zandwijkse Molen zeer terughoudend gerestaureerd. Ze staan al sinds 1700 tussen de Brabantse dorpen Uppel en Sleeuwijk. Door bij een restauratie het authentieke karakter te bewaren ervaren mensen een historische molen ook echt als een oud gebouw. Nog niet zo lang geleden werden molens vaak alleen maar gerestaureerd om ze weer te laten malen. Als de wieken maar weer konden draaien. Of het schoepenrad. Het machtige werktuig moest zijn arbeid kunnen verrichten. Daar ging vaak veel oud bouw materiaal bij verloren: hout, stenen en verf uit de vroege geschiedenis van de molen. Dat gebeurde ook als hij als rijksmonument beschermd was. Deze ingrijpende methode leverde regelmatig eerder een herbouwde replica op dan een zorgvuldig gerestaureerd origineel.

Het is duidelijk. Alle betrokkenen, inclusief de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, maten destijds bij molens met andere maten dan bij alle andere rijksmonumenten. Vandaar dat dat in 2011 gelijk is getrokken. Samen met andere molensdeskundigen heeft de Rijksdienst toen de uitgangspunten voor de omgang met monumentale molens herzien. Bij onderhoud, restauratie en verandering van functie is de monumentale waarde van het bouwwerk nu leidend, net als bij de rest van de monumenten. Dat is de basis. Hoe zeldzamer en gaver, hoe minder het wenselijk is dat de eigenaar veranderingen aan zijn molen aanbrengt. Sommige exemplaren zijn zelfs zo bijzonder dat het beter is als ze terughoudender draaien dan voorheen. Dit om te voorkomen dat het materiaal waar hij van gebouwd is te snel slijt.

Schijnbaar tegenstrijdig

De herziene uitgangspunten sluiten uit dat rijksmonumentale molens worden gereconstrueerd, herbouwd, verplaatst en verhoogd. Dit laatste gebeurde voorheen zonder discussie, om bijvoorbeeld weer wind in de wieken te kunnen vangen. De Rijksdienst heeft de gemeente Amsterdam geadviseerd paltromolen De Otter niet te verplaatsen, en de gemeente Opsterland in Friesland een poldermolen in Tijnje niet te reconstrueren. De discussie loopt nog of molen Windlust in Burum, noordelijker in Friesland, zijn monumentale status kan houden nu hij in 2012 bijna volledig verbrand is. Ook is het bijvoorbeeld niet verstandig om een historische molen van een aanbouw te voorzien, om hem weer compleet te maken met nieuwe wieken, of om een uniek, kwetsbaar monument zo te verbouwen dat het weer als vanouds kan malen. Toch gebeurt dit tegenwoordig wel. Want het kan voorkomen dat zo'n schijnbaar tegenstrijdige ingreep bij een bepaalde molen geen waardevolle aspecten tenietdoet. Het advies van de Rijksdienst lijkt dan enigszins af te wijken van de uitgangspunten, maar dat doet het niet.

Een aanbouw en nieuwe wieken

Zo krijgt molen Windlust bij het Limburgse buurtschap Roeven binnenkort een aanbouw. Dit rijksmonument uit 1872 is eigendom van de gemeente Nederweert. Er wordt graan gemalen, waar regelmatig bezoekers naar komen kijken. Voor hen wil de gemeente een ontvangstruimte aan Windlust bouwen. In eerste instantie was het het plan om deze ruimte op zo'n manier te plaatsen dat deze onbedoeld het aanzicht van de korenmolens ingrijpend zou aantasten. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft de gemeente geadviseerd dat anders aan te pakken. De aanbouw zal nu een andere plaats krijgen, deels onder de grond in de molenbelt, waardoor deze het beeld en de cultuurhistorische waarde van de molen nauwelijks zal verstoren.

De Kopermolen zal weer kunnen malen, maar het nieuwe rad zal de cultuurhistorische waarde van de zeldzame watermolen niet aantasten

Een andere ingreep die ogenschijnlijk strijdig is met de uitgangspunten is het weer compleet maken van een molen in Egmond aan den Hoef. Deze Noord-Hollandse korenmolen uit 1899 draagt de bijnaam Koffiemolen en heeft al sinds 1957 geen draaiend mechaniek meer. Bovendien zijn in 1977 de wieken er afgehaald. Het gebouw is beschermd als rijksmonument en in gebruik als koffiehuis. De eigenaar wil hem weer van wieken en mechaniek voorzien. Koffiedrinken in een molen met alles erop en eraan is voor veel mensen een stuk aantrekkelijker dan in een kale romp. Het aanvullen van de molen met wieken en raderwerk zal geen waardevolle historische aspecten uitwissen. Vandaar dat de gemeente Bergen en de Rijksdienst ermee instemmen. Hierbij speelt een belangrijke rol dat dit monument zeldzaam

Het aanvullen met wieken zal geen waardevolle historische aspecten uitwissen

is in zijn soort. Het is de enige beltmolen die er in Noord-Holland is overgebleven. De overgang van ruïneuze romp naar malende molen zal het landschap en zijn functie van ontmoetingspunt in het dorp verrijken.

Een nieuw waterrad

Een derde ogenschijnlijk tegenstrijdige ingreep zal bij Epe plaatsvinden, op de Veluwe. Hier zal de zeldzame Kopermolen uit 1686 een nieuw waterrad krijgen, en een nieuwe watergoot. Het rad en

Het nieuwe bezoekerscentrum dat aan Windlust gebouwd gaat worden, zal de aanblik van de historische korenmolens nauwelijks verstoren

de goot die nu aan het gebouw bevestigd zijn, verkeren al jarenlang in zeer slechte staat. De rest van de watermolen is echter nog bijzonder gaaf. In zijn lange leven is er in de molen papier gemaakt, koper geslagen en koren gemalen. Die geschiedenis is nog goed aan het monument af te lezen. Zo is de droogzolder voor de papierfabricage nog oorspronkelijk. Daarom hebben de gemeente en de Rijksdienst de eigenaar gevraagd bij de restauratie terughoudend in te grijpen, opdat er zo weinig mogelijk authentiek bouw materiaal verloren zal gaan. De kwetsbare Kopermolen kan weer gaan malen, ter demonstratie en educatie. En dat zal niet ten koste gaan van de cultuurhistorische waarde van dit unieke rijksmonument. Windlust, de Egmondse molen en de Kopermolen laten zien dat een molen restaureren of anderszins aanpassen maatwerk blijft. Geen molen is gelijk. Soms lijkt een ingreep in strijd te zijn met het uitgangspunt dat de cultuurhistorische waarde van de molen voorop staat. Maar dat uitgangspunt is en blijft de basis. Dat is essentieel voor het behoud van dit erfgoed. Steeds meer molenorganisaties en molenliefhebbers onderkennen en omarmen dit. Gaandeweg groeit ook bij hen het besef dat een historische molen meer is dan alleen een machtig werktuig. ☒

Gerard Troost en Wouter Pfeiffer zijn specialist molens bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, g.troost@cultureelerfgoed.nl & w.pfeiffer@cultureelerfgoed.nl.

In 'Een toekomst voor molens' staan de uitgangspunten voor de omgang met monumentale molens verwoord. Deze uitgave is gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl.

Twee onderzoekers hedendaagse kunst

Instructies voor installaties

Ysbrand Hummelen en Tatja Scholte in de installatie 'Naakte machine' uit 2000 van Surasi Kusolwong in het Van Abbemuseum in Eindhoven

Wat doet een onderzoeker hedendaagse kunst eigenlijk?

Tatja Scholte: 'Wij brengen mensen uit musea en andere instellingen, zoals universiteiten, bij elkaar om te helpen hedendaagse kunst te conserveren. Daartoe coördineren en initiëren wij onderzoeken, ook in Europees verband. Sinds 1960 maken veel kunstenaars tijdelijke installaties en gebruiken vergankelijke materialen. Plastic zakken bijvoorbeeld. Zij gaan anders met materiaal om dan eerdere kunstenaars. Als een museum een installatie uit depot haalt en weer op zaal opstelt, wil de kunstenaar haar soms het liefst helemaal of gedeeltelijk opnieuw maken.'

Ysbrand Hummelen: 'Zo werkte Peter Struycken in de jaren tachtig met zestien-millimeterfilms. Zelf is hij er een voorstander van de filmprojectoren in die installaties te vervangen door dvd-apparaten. Maar daarmee verandert het historische werk.'

Tatja Scholte: 'De musea vragen ons dan om mee te denken. Wij helpen ze om te beslissen wat ze in zulke gevallen het beste kunnen doen.'

Waarom kunnen de musea dat zelf niet?

Ysbrand Hummelen: 'Musea hebben niet altijd de middelen en ruimte om in hun eentje het onderzoek te doen dat voor dergelijke beslissingen nodig is. Daarom is er ook een Stichting Behoud Moderne Kunst opgericht. Daarin werken de musea samen om het onderzoek te financieren.'

Tatja Scholte: 'Dat onderzoek kan deels bestaan uit interviews. De eerste generatie installatiekunstenaars is momenteel aan het verdwijnen. Om hun werken later weer op te kunnen stellen is het belangrijk om nog zo veel mogelijk van hen te weten te

Twee onderzoekers

van de Rijksdienst

voor het Cultureel

Erfgoed zijn gespe-

cialiseerd in het

conserveren van

hedendaagse kunst.

Wat houdt hun werk

in? Wie adviseren zij?

DIRK SNOODIJK

komen hoe dat zou moeten gebeuren.'

Ysbrand Hummelen: 'Veel musea zijn er niet op ingericht om deze kennis te bewaren. Hun depots zijn toch in de eerste plaats magazijnen voor spullen.'

Is dat niet vreemd? Er wordt al meer dan een halve eeuw installatiekunst gemaakt.

Tatja Scholte: 'Bij de traditionele kunst is het werk zelf de belangrijkste bron van informatie. Er hoort geen handleiding bij een schilderij hoe het opnieuw gemaakt zou moeten worden. Bij hedendaagse installaties riepen de conservatoren voorheen gewoon de kunstenaar erbij als zij op een probleem stuitten bij het weer opstellen ervan. Hoe meer kunstenaars er wegvallen, hoe minder dat zal kunnen. Steeds meer musea maken daarom nu instructies voor hun installaties en slaan er documentatie over op.'

Wat maakt dit werk mooi?

Tatja Scholte: 'De kunst, en de mensen die haar maken en er later voor zorgen. Ik ben opgeleid als kunstenaar. Ik ben altijd verzet geweest op hedendaagse kunst, ook vanwege al die gekke processen die erin plaatsvinden. De werken zelf zijn kwetsbaar. Er zijn mensen nodig om ze te laten voortleven.'

Ysbrand Hummelen: 'Veel mensen doen iets anders dan wat ze zeggen. Kunstenaars denken in het doen. Het is fascinerend om te volgen welke betekenis zij leggen niet alleen in wat ze zeggen, maar vooral in wat ze doen.' ❏

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Bronzen kanon roest

Een onzuiver wapen

Brons kan niet roesten. Toch ging vorig jaar een bronzen kanon uit de zeventiende eeuw ontsierende bruine plekken vertonen. Wat is daar de oorzaak van? Voor het antwoord bracht de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een magneet in stelling, een draagbaar röntgenfluorescentie-instrument en een elektronenmicroscop. JANNEKE NIENHUIS

Cornelis Ouwerogge en zijn broer Dirk hebben dit kanon van de Eendragt in 1631 in Rotterdam gegoten

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden vocht in de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog onder meer met een admiraalsschip met 73 kanonnen, de Eendragt. In 1665, in de zeeslag bij Lowestoft, raakte een vijandelijke Engelse voltrefter de Eendragt in de kruitkamer. De enorme explosie die daarop volgde, deed het schip vergaan. Zo belandden ook de kanonnen op de zeebodem.

Ruim driehonderd jaar later is bij werkzaamheden in de Euro-Maasgeul in de Noordzee een van die kanonnen opgevist. Sindsdien beheert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het. Op het gietstuk van 2100 kilo is het embleem van de admiraliteiten te zien. Ook is het prachtig versierd met bladeren, bloemen en waterdieren. Cornelis Ouwerogge en zijn broer Dirk hebben het wapen in 1631 in Rotterdam gegoten, zo valt verder nog net op het brons te lezen.

Schoonmaak

Gedurende de honderden jaren op de zeebodem tastte aangekoekt zand het uiterlijk van het bronzen kanon aan. Het was duidelijk aan een schoon-

maakbeurt toe. Na verloop van tijd krijgt brons een groen patina, maar het roest niet. Daarom was het verrassend dat er vorig jaar tijdens het reinigen bruine roestplekken op het wapen ontstonden. Zou dit brons soms ijzer bevatten? Met een magneet is onderzocht of dat zo was. Ja, de magneet bleef aan het kanon hangen. Gek genoeg overall. Hoe kon dat? Uit analyse met een draagbaar röntgenfluorescentie-instrument blijkt dat er naast de gebruikelijke elementen koper en tin twee procent ijzer in het brons zit. In brons kan maar een kleine hoeveelheid ijzer oplossen. De rest vormt aparte deeltjes, die inclusies worden genoemd. Alleen bepaalde soorten inclusies kunnen ervoor zorgen dat een magneet aan elk deel van een bronzen voorwerp blijft hangen. Om te bepalen hoe dit zit in het kanon van Ouwerogge is er een beetje brons onder de elektronenmicroscop bekeken. Daar viel de oorzaak van de roestplekken te zien: kleine inclusies puur ijzer.

Zwavelhoudend erts

Hoe is dat ijzer in het kanon terechtgekomen? Om brons te maken is onder andere kopererts

nodig. Ouwerogge en zijn mannen hebben waarschijnlijk zwavelhoudend erts gebruikt uit een kopermijn bij de stad Falun in Zweden. Naast koper bevat dat erts ijzer, zink en lood. Het erts moet verfijnd worden om puur koper te krijgen. Tijdens dat proces kunnen er verschillende dingen gebeuren.

Als het erts niet volledig smelt, blijven er in het verfijnde koper zinkhoudende en borniet-achtige inclusies achter. Borniet is een mineraal, een mengsel van koper, ijzer en zwavel. Als er te veel koolstof en lucht toegevoegd worden, kan het ijzer in het erts omvormen tot puur ijzer. Beide situaties zorgen voor een overmaat van ijzer in het koper. Wie vervolgens van zulk slecht verfijnd koper met tin brons maakt, gebruikt onzuiver materiaal. Zo komt het dat het zeventiende-eeuwse kanon van Cornelis Ouwerogge lelijke roestplekken kreeg. ■

Janneke Nienhuis is onderzoeker roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.nienhuis@cultureelerfgoed.nl.

Restaurator Jennifer Young retoucheert Salomé's gezicht

Salomé met het hoofd van Johannes de Doper

Speurtocht naar

Ruim veertig jaar verstoefte er in het depot van de kunstcollectie van het Rijk een beschadigd en duister schilderij uit de zeventiende eeuw. Het stond te boek als *Judith met het hoofd van Holofernes*.

Nu is het gerestaureerd. Wie schilderde dit werk?

Een stagiair ging op onderzoek uit. MALVE FALK

In 1971 zond het Nederlands Instituut in Rome een groot schilderij naar Den Haag, *Judith met het hoofd van Holofernes*. De directeur had aan de toenmalige Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten geschreven dat hij eindelijk een keer goed had opgeruimd. Dat was volgens hem hard nodig. Hij was daarbij een aantal schilderijen tegengekomen waarvoor geen plaats meer was. Deze stuurde hij terug naar Den Haag, waar ze hoorden. Maar dat was blijkbaar niet voor alle werken het geval. De directeur schreef: 'Ik heb voor het gemak

voor de douane het geheel als Rijkseigendom aangemerkt, maar heb onder ons gezegd, enige twijfel omtrent het grote stuk (dat ik niet toeschrijven kan) maar wel Romeins 17e eeuw zal zijn, voorstellende *Judith met hoofd van Holofernes*. Het is eigendom geweest van wijlen dr. T.H. Fokker alhier, de bekende kunsthistoricus en muziekliefhebber.

Het is nu ruim veertig jaar later en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert dit schilderij van Judith. Het was aan een restauratie toe. Een goed moment om uit te zoeken wie het heeft geschilderd. De dr. Fokker die de directeur in zijn brief noemde, is Timon Henricus Fokker. Na een korte carrière als diplomaat vestigde deze welgestelde Nederlandse heer zich in Rome en werd kunsthistoricus. Als vrijwilliger was hij betrokken bij het kunsthistorische onderzoek van het Nederlands Instituut. In Rome verkeerde Fokker in de hoogste kringen van kunstliefhebbers en verzamelaars. Hij had grote belangstelling voor de kunst van de Romeinse barok, waarover hij een boek schreef.

Dat Timon Fokker inderdaad de eigenaar was van *Judith met het hoofd van Holofernes* wordt zeer aannemelijk door een glasnegatief uit de jaren vijftig, dat zich in het fotoarchief van het Nederlands Instituut bevindt. Het is een zwart-witopname van dit schilderij. Er staat bij vermeld dat de foto in het huis van Fokker is genomen. Maar hoe Fokker aan het kunstwerk is gekomen is onbekend. Hier loopt het spoor via voorgaande eigenaren naar de schilder dood.

Caravaggisme

Judith met het hoofd van Holofernes is vervaardigd in de barokstijl van het Caravaggisme. In de zeventiende eeuw volgden aardig wat schilders Caravaggio na. Net als de Italiaanse meester schilderden zij sterke licht-donker-contrasten en figuren midden in de beweging. Zo steekt op dit schilderij de beul zijn zwaard net op dit moment in de schede. Overigens,

Zij krijgt dat vervolgens op een schaal aangeboden. Op dit schilderij staat dus niet Judith, maar Salomé, met in haar handen de schaal waarop het afgehakte hoofd van Johannes de Doper ligt. De bediende ziet het verschrikt aan, en de beul, die steekt na gedane arbeid dus net zijn zwaard weer terug.

Massimo Stanzione

Caravaggio schilderde in Napels twee keer *Salomé met het hoofd van Johannes de Doper*. De voorstelling bestaat in allebei de gevallen uit drie figuren: de beul, Salomé en een bediende die over de schou-

Deze overeenkomsten doen vermoeden dat de Salomé een Napolitaanse oorsprong heeft

der van de jonge vrouw kijkt. De Napolitaanse navolgers van Caravaggio plaatsten op hun schilderijen van Salomé bijzonder vaak ook de beul en de bediende. De beul keert daarbij telkens zijn rug naar de kijker. Deze en andere overeenkomsten doen vermoeden dat ook de *Salomé* in de Nederlandse staatsverzameling een Napolitaanse oorsprong heeft.

Deze veronderstelling wordt bevestigd door een zwart-wit-afbeelding van een bijna identiek schilderij in een monografie over de zeventiende-eeuwse Napolitaanse schilder Massimo Stanzione. Dit schilderij van Salomé bevindt zich sinds de jaren negentig van de twintigste eeuw in een Italiaanse privécollectie en is nooit tentoongesteld.

schades aan de verflaag gemeen hebben. Ook de vergelijkbare schildertechniek duidt erop dat beide kunstwerken uit het atelier van Massimo Stanzione komen. De vraag of ook de *Salomé* in Nederland een eigenhandig werk van Stanzione is, kan aan de hand van alleen deze foto echter niet worden beantwoord. Om hier een verantwoorde uitspraak over te kunnen doen is er een vergelijkend onderzoek tussen beide schilderijen nodig.

En de restauratie? De kleurenfoto is een belangrijk hulpmiddel geweest voor het restauratieatelier Redivivus toen het de *Salomé* uit Nederland in het afgelopen jaar onder handen nam. Na een forse schoonmaakbeurt die het schilderij ontdeed van de duisternis die erover lag, konden de restauratoren de zwaar beschadigde delen met behulp van de foto herstellen. Zoals het gedeelte met het veertje op de hoed van de beul. Het veertje was ten dele verdwenen, en prijkt nu weer op de hoed zoals op het Italiaanse schilderij. Kort geleden is de restauratie succesvol afgesloten in de wetenschap dat de schilder van deze *Salomé met het hoofd van Johannes de Doper* in het atelier van Massimo Stanzione werkte. ✕

De gerestaureerde 'Salomé met het hoofd van Johannes de Doper' uit de rijkscollectie van Nederland

'Salomé met het hoofd van Johannes de Doper' van Massimo Stanzione uit een privécollectie in Italië

een schilder

die beul is niet op zijn plaats in het verhaal over Judith, zoals dat in de Bijbel staat. De mooie Joodse weduwe Judith hakt zelf het hoofd van de vijandelijke Babylonische generaal Holofernes af. Zij stopt het hoofd in een zak.

De beul speelt een rol in een ander verhaal uit de Bijbel, een verhaal dat hier enigszins op lijkt, dat over Salomé. Salomé is een jonge vrouw. Zij heeft gedanst en als beloning daarvoor vraagt ze aan haar stiefvader Herodes Antipas, vazal van Rome, om het hoofd van de Joodse prediker Johannes de Doper.

Vergelijkbare schildertechniek

Om te kunnen bepalen hoe deze twee vrijwel gehele gelijke *Salomé's* zich tot elkaar verhouden, is er ten minste een afbeelding in kleur nodig van het schilderij uit de privécollectie. De Italiaanse hoogleraar Riccardo Lattuada heeft dat werk lang geleden gezien en toen toegeschreven aan Stanzione. Lattuada spoorde nu voor de Rijksdienst de privécollectie in Italië weer op en stelde een kleurenfoto van deze *Salomé* ter beschikking. Uit de foto valt op te maken dat de twee schilderijen specifieke

Malve Falk is vorig jaar afgestudeerd als kunst- en cultuurwetenschapper aan de Radboud Universiteit Nijmegen en liep stage bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, malve.falk@gmail.com.

Nadere informatie via Fransje Kuyvenhoven, senior onderzoeker roerend erfgoed, f.kuyvenhoven@cultureelerfgoed.nl.

Eise Eisinga's wonderwerk hersteld

Plafond = planetarium

Het oudste nog werkende planetarium ter wereld bevindt zich in een wonderlijke huiskamer. Die van Eise Eisinga in Franeker. Sinds 1781 geeft het plafond nauwkeurig de stand van de planeten aan. Onlangs is dit uitzonderlijke kunststuk hersteld. FRITS NIEMEIJER

Begin 1774 ging er weer eens een gerucht dat de aarde zou vergaan. Dit keer had dat te maken met de berekening dat de vier planeten Mercurius, Venus, Mars en Jupiter op één lijn kwamen te staan en op elkaar zouden botsen. Door de klap zou de aarde naar de zon worden geslingerd en verbranden. Het was uiteraard onzin, maar de zaak fascineerde de Friese wolkammer Eise Eisinga zo, dat hij besloot het plafond van zijn huiskamer in te richten als planetarium. Dit plan kwam niet uit de lucht vallen, want Eisinga was van jongs af aan sterk geïnteresseerd in wiskunde en astronomie.

Vermoedelijk is Eise Eisinga niet als student ingeschreven geweest aan de universiteit die toen in zijn woonplaats Franeker gevestigd was. Wel wist hij profijt te trekken van de wetenschappelijke infrastructuur in de stad. Talrijke geleerden, bibliotheken, drukkerijen en uitgeverijen verschaften hem toegang tot kennis. En die zoog hij onverzadigbaar op, tot hij dusdanig uitblonk dat hij zich opgewassen voelde tegen de uitdaging van het bouwen van een zonnestelsel op huiskamerformaat. Het ging alle tot op dat moment bekende planeten en hun manen omvatten. In 1781 was het grootste planetarium van zijn tijd klaar.

Voor de uiterste precisie maakt het een voor die tijd uitzonderlijke machine

Onderhoudsbeurt

Het planetarium draait zijn ronden als een traag uurwerk, tot op de dag van vandaag. Als de gewichten op tijd worden opgetrokken blijft het bewegen. Vooral de uiterste precisie maakt het een voor die tijd uitzonderlijke machine. Dat het mechanisme in hoofdzaak is samengesteld uit houten elementen is extra bijzonder. Het hout moet voor gebruik geheel uitgewerkt zijn geweest om er een voor eeuwen op de minuut nauwkeurig apparaat van te kunnen vervaardigen.

Enkele maanden geleden heeft Eisinga's planetarium een onderhoudsbeurt ondergaan. Vele onderdelen zijn van hun plaats geweest, gereinigd en waar nodig hersteld. Het was een unieke gelegenheid om op een andere manier dieper in de ruimte door te dringen. De tijd stond stil en de goden Mercurius, Venus, Mars en Jupiter konden even op adem komen. Gewone stervelingen kropen toen over de zolder en trokken er aan de touwtjes. Intussen is de kosmos weer op orde en moeten wij mensen ons weer schikken in het ondermaanse.

De Stichting Koninklijk Eise Eisinga Planetarium zou graag zien dat het ruim 230 jaar oude wonderwerk wordt erkend als werelderfgoed. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed begeleidt de stichting

momenteel bij het samenstellen van het daarvoor noodzakelijke nominatiedossier voor de UNESCO. Dat is de organisatie die de status werelderfgoed toekent.

Stralend goud

Wolkammers waren niet alleen handwerkslieden, maar ook welvarende handelaren. Dit verklaart mede dat Eisinga in de gelegenheid was zich te bekwamen in het buitenaardse. Zijn wereld kon veel groter zijn dan die van een kleine neringdoende, die afhankelijk was van een inkomen dat geen gelegenheid bood voor een bezigheid als deze. Niettemin kon Eisinga zich kennelijk geen groter onderkomen veroorloven dan dat waarin hij vanaf 1774 het planetarium tot stand bracht.

De woning annex bedrijfsruimte doet van buiten niet vermoeden dat binnen iets uitzonderlijks te zien is. Het rijksmonument is een relatief onopvallend grachtenpandje uit 1768. Aan de achterkant bevindt zich een hemelsblauwe en met stralend goud geaccentueerde kamer, met een bedstee. Boven je hoofd openbaart zich het wonder. Het plafond en de hogere delen van enkele wanden zijn voorzien van uiterst langzaam bewegende delen. Deze representeren hemellichamen, dierenriemposities en dergelijke. Een fascinerend beeld. Het is het oudste autonoom werkende, mechanische planetarium ter wereld. Alle oudere modellen van zonnestelsels zijn kleiner, moeten handmatig worden bewogen en geven niet zelfstandig de juiste tijd en de actuele astronomische toestand weer.

Kruip-door-sluip-door

Eisinga's mechaniek met gewichten is gekoppeld aan een slinger met ankersysteem, als bij een uurwerk. Om de hemelse sferen te laten draaien paste hij een tweede systeem met gewichten toe, dat vlak naast de bedstee is verstopt. Achter de schermen op de eerste verdieping speelt zich nog veel meer af. Daar bevindt zich een kruip-door-sluip-door van draaiende en bewegende tandwielen, katrollen en

Eise Eisinga

Het mechaniek op de eerste verdieping in onderhoud

koorden, die er samen voor zorgen dat de machine bij de tijd blijft.

Koning Willem I was er zodanig van onder de indruk dat hij in 1825 besloot tot aankoop door het Rijk, voor het toen aanzienlijke bedrag van 10.000 gulden. Het huis en het kunstwerk kwamen in 1859 in bezit van de stad Franeker. In 2006 verwierf het planetarium het predicaat Koninklijk en werd het opgenomen in de Canon van Nederland. Het planetarium was tot voor kort uitsluitend gevestigd in het huis van Eise Eisinga. Inmiddels is het uitgebreid met het buurpand.

Een verlichte geest

Los van de uitzonderlijke mathematische en technische aspecten is er een ander punt van belang voor dit rijksmonument. Het toestel laat namelijk een facet zien van de snelle emancipatie van de burgerij. Deze bevolkingsgroep bestond tot 1800 voornamelijk uit handelaars, mensen die een bedrijf voerden. Doordat Eisinga daarnaast bevlogen amateurwetenschappelijk actief was, legde hij een verbinding tussen koopmanschap en kosmografie. Hij moet dan ook worden beschouwd als een typisch voorbeeld van een verlichte geest. Als burgerlijk kind van de Verlichting was hij theoreticus en practicus. Hij nam de uitvoering zelf ter hand en ging geen astronomische rariteiten verzamelen, zoals edelen soms deden. Ook was hij niet het type dat een som geld beschikbaar stelde waarmee anderen zijn droom realiseerden.

Eisinga kreeg reeds in de Franse Tijd erkenning voor zijn sterrenkundige inspanningen. Hij heeft vanaf 1797 meer dan een decennium een curatorschap aan de universiteit van Franeker bekleed. Dat het hierbij ging om begeleiding van het einde van deze instelling, in 1811, is slechts een onfortuinlijke samenloop van historische ontwikkelingen. ✕

Frits Niemeijer is beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, f.niemeijer@cultureelerfgoed.nl. Nadere informatie: www.planetarium-friesland.nl.

INDUSTRIEEL ERFGOED

Van buitenbeentje binnen de monumentenzorg naar boegbeeld van de erfgoedzorg
 Karel Loeff, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Primavera, Leiden, 88 pag., € 12,50, ISBN 978 90 5997 158 5

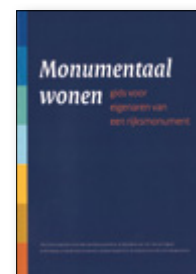
Niets is mooier dan een bedrijf in functie. Maar Nederland heeft in de afgelopen decennia veel fabrieken gesloten. In aanvang vond vrijwel iedereen oude fabrieken lelijk. Dat kwam ook doordat hun herinnering aan de slechte werkomstandigheden van de arbeiders nog niet vervaagd was. De meeste fabriekscapexen zijn ook te groot om er eenvoudig een nieuwe functie aan te kunnen geven. Het leek er dan ook op dat vrijwel alle verlaten fabrieken gesloopt zouden worden. Het liep anders. Geen stad wil meer zonder ‘cultuurfabriek’. Echter, veel huurders daarvan hebben het momenteel moeilijk, vanwege de economische crisis. Voor deze gebouwen dreigt dan opnieuw leegstand en verval. Maar caravans of bouwmaterialen in de lege hallen opslaan is helemaal niet verkeerd, zo schrijft architectuurhistoricus Karel Loeff. Hij heeft in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in deze uitgave de geschiedenis van het behoud van industrieel erfgoed beschreven. Loeff pleit er ook voor om bij sluiting de machines in de fabriek te laten staan. Met enkele machines erbij vertelt het gebouw meer over de productie die hier voorheen heeft plaatsgevonden.

tegenwoordigd. Dit forse boek beeldt bovenin steeds een strook grachtenpanden af, met daaronder hun geschiedenis. Ze zijn in de winter gefotografeerd, zodat de kale bomen het zicht niet belemmeren. Uitstekende inleidende hoofdstukken schetsen een bredere achtergrond. Zo vertelt Rijksdienst-onderzoeker Jaap Evert Abrahamse dat iedereen kon bouwen wat hij wilde. Dat de grachtengordel er toch zo samenhangend uit kwam te zien, was het resultaat van beperkingen op technisch en financieel gebied, en van gedeelde opvattingen over esthetiek. Het huis moest generaties mee kunnen en verhandelbaar zijn. Dat leidde tot een zeker conformisme aan de heersende smaak. Er is in de negentiende en twintigste eeuw grootschalig gesloopt en nieuw gebouwd aan de Amsterdamse grachten. Aan dat grootschalige is met de bescherming als rijksmonumenten en stadsgezicht, en met de erkenning als werelderfgoed een einde gekomen.

MONUMENTAAL WONEN

Gids voor eigenaren van een rijksmonument
 Nationaal Restauratiefonds, Hoevelaken & Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 40 pag., gratis download via www.monumenten.nl

Wie tegenwoordig in een rijksmonument gaat wonen, krijgt een boekje met handige tips in de bus. De nieuwe eigenaar kan daarin lezen dat hij voor gewoon onderhoud geen vergunning nodig heeft. Als hij verbouwplannen heeft, wordt hem aangeraden al met de monumentenspecialist van de gemeente te overleggen voordat die plannen concreet worden. En dat als hij de cultuurhistorische waarde van het huis respecteert er meer mogelijk is dan menigeeen denkt.

ARCHEOLOGIE & LANDSCHAP VAN HET HOLTINGERVELD

In het spoor van George Hendrik Voerman
 Enno P.H. Bregman, Ans Burie-Gotink e.a., Archeologisch Centrum West-Drenthe, Diever, 168 pag., gebonden, € 19,95, ISBN 978 90 9027389 1

Duizenden vuurstenen werktuigjes verzamelde George Voerman in de jaren dertig van de vorige eeuw. De gepensioneerde heer maakte dagelijks een speurtocht door het Drentse stuifzand van het Holttingerveld. De rendierjagers die de pijlspitsen en dergelijke in de laatste ijstijd achterlieten, waren de eerste bewoners van deze streek nadat de Neanderthalers uitgestorven waren. Deskundigen geven de vondsten in dit boek context.

BEHOUD VAN BINNEN

Preventieve conservering van interieurs
 Bart Ankersmit, Marianne Blaauboer e.a., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Wbooks, Zwolle, 160 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 90 663 0659 2

Gebruik geeft een gebouw een doorleefd aanzien. Maar ernstige gebruikssporen, dat is schade. En die valt nagenoeg altijd te voorkomen. In het alledaagse beheer van waardevolle historische interieurs is het een kwestie van goed je hoofd erbij houden. Zet het zwaarste serviesgoed daar op de kastplanken waar die worden ondersteund. Reinig alleen vochtig als dat echt noodzakelijk is. Plak onder stoelpoten vilt. Voorkom een dikke laag stof. Dat is een ideale voedingsbodem voor schadelijke insecten en schimmels. Behalve praktische tips bevat dit boek ook aanwijzingen hoe beheerders van grotere gebouwen hierbij coördinatoren, vrijwilligers en inspecteurs in kunnen schakelen. Want op die schaal is een systematische aanpak van belang.

DE GRACHTEN VAN AMSTERDAM

400 jaar bouwen, wonen, werken en leven
 Koen Kleijn, Ernest Kurpershoek e.a., Thoth, Bussum, 464 pag., gebonden, € 119,50, ISBN 978 90 6868 635 7

Rond 1600 werd Amsterdam het centrum van de wereld. Nieuwe koopmanshuizen aan grachten maakten dat de stad in omvang verdubbelde. De rijken van Nederland waren hier sterk overver-

DE GENADE VAN DE STEIGER

Monumentale kerkelijke schilderkunst in het interbellum

Bernadette C.M. van Hellenberg Hubar, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Walburg, Zutphen, 512 pag., gebonden, € 49,50, ISBN 978 90 5730 881 9

Fons Windhausen schilderde in 1934 een expressionistische Jezus in de Mariakerk van Enschede. Augustijn Hermans omringde in 1935 een raam in de Joannes de Deokapel van het Haagse Westeinde-ziekenhuis met symbolistische engelen. En de gebroeders Dunselman versierden de Agathakerk van Lisse in 1937 met epische wonderen. Veel muurschilders experimenteerden met stijlen en technieken in de Nederlandse kerken die tussen de twee wereldoorlogen verrezen. Na 1945 zijn veel van die schilderijen grotendeels genegeerd. Realistische kunst herinnerde aan het fascisme. Maar zonder kennis lopen ze het gevaar verloren te gaan. Vandaar dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed er onderzoek naar heeft laten doen. Dat heeft een gedegen boek opgeleverd, zodat de muurschilderingen op waarde geschat kunnen worden.

KERKKAPPEN IN NEDERLAND

1800-1970

Ronald Stenvert, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Wbooks, Zwolle, 180 pag., € 29,95, ISBN 978 90 663 0723 0

In Nederland staan 3.273 kerken die tussen 1800 en 1970 gebouwd zijn. In dat tijdvak veranderde de uitstraling van een nieuwe kerk. En de constructie die het dak draagt, veranderde in die periode van een hoge hoed in een pet, tot een strak over de oren getrokken muts. Waar een steile helling oorspronkelijk vooral een functionele vereiste tegen regen was, werd het hoogopgaande dak in de negentiende eeuw het waarmede van een dominant godshuis. Dat gold vooral voor katholieken. Protestanten plaatsten het plafond steeds hoger, waardoor er binnen meer van de dakconstructie in zicht kwam. In plaats van forse houten moerbalken gebruikten zij daarom dunne ijzeren trekstaven. De sobere kerken uit de wederopbouw krijgen een kapconstructie die uitwisselbaar is met die van sporthallen, loodsen en fabrieken. Na 1970 is het geloof zo verflauwd dat er nauwelijks nog nieuwe kerken gebouwd zijn. Om restauraties en herbestedingen van kerken uit de negentiende en twintigste eeuw verantwoord te laten verlopen heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bouwhistoricus Ronald Stenvert op onderzoek uit gestuurd, het woud aan spanten en sporen tussen pan en plafond in. Dit leverde een gedegen overzicht op, voorzien van veel constructietekeningen en foto's. ✕

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt drie maal per jaar.

Jaargang 6, nummer 1, januari 2014

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Jan van 't Hof, Paul Schaap en Cees van 't Veen
Redactieraad Ruben Abeling, Peter Don, Bert Groenewoudt, Fon Habets, Menno van der Heiden, Geertje Huisman, Ben Kooij, Lies Resink, Kris Roderburg, Els Romeijn, Sylvia van Schaik, José Schreurs, Arno Schut, Marike Snoek, Alie van Veenendaal en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Bart Ankersmit pag. 23, Chris Booms 3, 13 & 26, Paul van Galen 2, 5, 6, 7 & 22, Dierk Hendriks 3 & 28, Maja d'Hollosy 36, Tim Koster 11, 30 & 31, Lookdown 18, Michel Mees 2 & 20, Janneke Nienhuis 10, Ton Penders 29, Wouter van der Sar 2, 17 & 32, Ruben Schipper 3, Tatja Scholte 14, Mark Sekuur 3, C. Steenbergh 3, Liesbeth Theunissen 15 en Rogier Veldman 2), tenzij anders vermeld

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk De Swart, Den Haag

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend. ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort

Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort

033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799

info@cultureelerfgoed.nl

www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur

bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat voor de bescherming van het roerende en onroerende erfgoed van nationaal belang. Met specialistische kennis stimuleert de dienst een goede zorg voor archeologie, monumenten, cultuurlandschap, beeldende kunst en kunstnijverheid.

Een bezoek aan de Rijksdienst in Amersfoort valt wellicht te combineren met een bezoek aan kunsthal Kade verderop in hetzelfde gebouw. Zie voor de actuele tentoonstellingen www.kunsthalkade.nl.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De maisfolie waar het in wordt verstuurd vergaet volledig tot kooldioxide en water.

KIJK DE STEENTIJD IN DE OGEN

In 1990 vonden archeologen in de Mienakker, tussen de Noord-Hollandse dorpen Aartswoud en Hoogwoud, de resten van een woonplek van 4500 jaar geleden. In een graf lag het bijzonder goed geconserveerde skelet van een volwassen man. Zelfs zijn tandplak was bewaard. Lang bleven de resten in het provinciale depot opgeslagen. Tot specialisten de vergeten opgraving uitwerkten en daarover afgelopen november publiceerden, bege-

leid door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Onder de naam Odyssee laat de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek 32 onvoltooide archeologische onderzoeken afronden. Bij twaalf daarvan is de Rijksdienst betrokken. Om het verleden dichterbij de mensen van nu te brengen, is de steentijdman gereconstrueerd. Skeletdeskundige Maja d'Hollosy maakte het hoofd. Op een plastic 3D-print van de schedel vormde zij met klei spieren, oren, neus en huid. Een rubberen afgietsel daarvan heeft ze geveerd en haren gegeven. Eind dit jaar staat de reconstructie in het Huis van Hilde in Castricum. Dit nieuwe

archeologiecentrum van de provincie opent dan. De levensechte steentijdman is de uitkomst van een bijzondere samenwerking. Door kennis en financiën te bundelen kan iedereen het verre verleden in de ogen kijken. ☒

LIESBETH THEUNISSEN, *senior onderzoeker late prehistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, l.theunissen@cultureelerfgoed.nl, en ROB VAN EERDEN, *beleidsadviseur archeologie bij de provincie Noord-Holland*, eerdenr@noord-holland.nl.

De publicatie 'A matter of life and death at Mienakker' is gratis te downloaden vanaf www.cultureelerfgoed.nl.

1990: de prehistorische schedel uit de Mienakker is bijzonder goed bewaard gebleven

2014: de gereconstrueerde steentijdman is eind 2014 in Castricum te zien